Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Навчально-науковий інститут «Українська інженерно-педагогічна академія»
Кафедра педагогіки, методики та менеджменту освіти

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

бакалавра

на тему

Педагогічні умови підвищення ефективності корекційно-педагогічної роботи з розвитку вербально комунікації у дітей дошкільного віку з порушеннями емоційно-вольової сфери
(тема кваліфікаційної роботи)

Виконав: студент 3 курсу, групи ДМП-ОПН 22
спеціальності: 011 Освітні, педагогічні науки
(код і найменування спеціальності)

_____/ Дмитро МИШКО
(підпис) (ім'я та прізвище)
Керівник _____/ Борис ХОМУЛЕНКО
(підпис) (ім'я та прізвище)
Рецензент _____/ Оксана ЧУЄШКОВА
(підпис) (ім'я та прізвище)

«До захисту допущено»

В.о.завідувач кафедри ____/Наталія БРЮХАНОВА
(підпис) (ім'я та прізвище)
Нормоконтроль_____/Наталія БОЖКО
(підпис) (ім'я та прізвище)
Секретар ЕК _____/ Ольга ЛИТВИН
(підпис) (ім'я та прізвище)

Харків – 2025 рік

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Навчально-науковий інститут «Українська інженерно-педагогічна академія»
Кафедра педагогіки, методики та менеджменту освіти
Рівень вищої освіти перший (бакалаврский)
Спеціальність 011 Освітні, педагогічні науки
Освітньо-професійна програма «Освітні, педагогічні науки»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри
_____Наталія БРЮХАНОВА
(підпис, ініціали, прізвище)

“16” червня 2025 року

ЗАВДАННЯ
на кваліфікаційну роботу
другого (магістерського) рівня вищої освіти

студенту Дмитру Миколайовичу Мишку
1. Тема: «Формування сенсорних здібностей у процесі ознайомлення дітей старшого дошкільного віку з неживою природою».
затверджена наказом по академії № 4801-5/925 від “11” квітня 2025 року
2. Термін здачі закінченої роботи «16» червня 2025 р.
3. Вихідні дані до роботи/проєкту: мета дослідження – теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити методику формування сенсорних здібностей у процесі ознайомлення дітей старшого дошкільного віку з неживою природою; об'єкт дослідження: процес виховання дітей старшого дошкільного віку; предмет дослідження: методика формування сенсорних здібностей у процесі ознайомлення дітей старшого дошкільного віку з неживою природою; завдання дослідження: вивчити й проаналізувати психолого-педагогічну літературу з проблеми сенсорного виховання; розглянути форми й методи сенсорного виховання дошкільників у ЗДО; виявити особливості формування сенсорних здібностей у процесі ознайомлення дітей із неживою природою; обгрунтувати й розробити методику формування сенсорних здібностей у процесі ознайомлення дітей старшого дошкільного віку з неживою природою; експериментально перевірити ефективність розробленої методики формування сенсорних здібностей у процесі ознайомлення дітей старшого дошкільного віку з неживою природою; розробити методичні рекомендації для вихователів щодо організації та вдосконалення роботи з формування сенсорних здібностей у дітей старшого дошкільного віку засобами неживої природи.
4. Зміст роботи/проєкту (перелік питань, які належить розробити): результати аналізу психолого-педагогічної літератури з проблеми сенсорного виховання;

форми й методи сенсорного виховання дошкільників у ЗДО; особливості формування сенсорних здібностей у процесі ознайомлення дітей із неживою природою; методику формування сенсорних здібностей у процесі ознайомлення дітей старшого дошкільного віку з неживою природою; методичні рекомендації для вихователів щодо організації та вдосконалення роботи з формування сенсорних здібностей у дітей старшого дошкільного віку засобами неживої природи.

5.Перелік графічного матеріалу (презентаційний матеріал): презентація доповіді за результатами дослідження з використанням комп'ютерної презентаційної програми Power point

6. Дата видачі завдання «28» квітня 2025 р.

Керівник _____ Борис ХОМУЛЕНКО
(підпис) (ім'я, прізвище)

Завдання прийняв до виконання _____ Дмитро МИШКО
(підпис) (ім'я, прізвище)

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН-ГРАФІК
виконання кваліфікаційної роботи

№ з/п	Назва етапів роботи та питань, які мають бути розроблені відповідно до завдання	Термін виконання	Поз. про вик. завдань
1	Вивчення й аналіз психолого-педагогічної літератури з проблеми сенсорного виховання.	05.05.2025	
2	Визначення форм й методів сенсорного виховання дошкільників у ЗДО. Виявлення особливостей формування сенсорних здібностей у процесі ознайомлення дітей із неживою природою.	12.05.2025	
3	Обгрунтування й розробка методики формування сенсорних здібностей у процесі ознайомлення дітей старшого дошкільного віку з неживою природою	19.05.2025	
4	Експериментальна перевірка ефективності розробленої методики формування сенсорних здібностей у процесі ознайомлення дітей старшого дошкільного віку з неживою природою.	26.05.2025	
5	Розробка методичних рекомендацій для вихователів щодо організації та вдосконалення роботи з формування сенсорних здібностей у дітей старшого дошкільного віку засобами неживої природи.	05.06.2025	

Студент _____ Дмитро МИШКО
(підпис) (ім'я, прізвище)

Нормоконтроль _____ Наталія БОЖКО
(підпис) (ім'я, прізвище)

РЕФЕРАТ

Тема бакалаврської роботи: «Формування сенсорних здібностей у процесі ознайомлення дітей старшого дошкільного віку з неживою природою».

Робота складається зі вступу, двох розділів, списку використаних джерел, проміжниїх та загальних висновків.

Робота присвячена проблемі сучасної педагогіки – підвищенню ефективності формування сенсорних здібностей у дітей старшого дошкільного віку.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити методику формування сенсорних здібностей у процесі ознайомлення дітей старшого дошкільного віку з неживою природою..

Об'єкт дослідження: процес виховання дітей старшого дошкільного віку.

Предмет дослідження: методика формування сенсорних здібностей у процесі ознайомлення дітей старшого дошкільного віку з неживою природою.

В роботі проаналізовано психолого-педагогічну літературу з проблеми сенсорного виховання; розглянуто форми й методи сенсорного виховання дошкільників у ЗДО; виявлено особливості формування сенсорних здібностей у процесі ознайомлення дітей із неживою природою; обгрунтовано й розроблено методику формування сенсорних здібностей у процесі ознайомлення дітей старшого дошкільного віку з неживою природою; експериментально перевірено ефективність розробленої методики формування сенсорних здібностей у процесі ознайомлення дітей старшого дошкільного віку з неживою природою; розроблено методичні рекомендації для вихователів щодо організації та вдосконалення роботи з формування сенсорних здібностей у дітей старшого дошкільного віку засобами неживої природи.

Ключові слова: сенсорні здібності, діти старшого дошкільного віку, нежива природа, методика формування сенсорних здібностей, методичні рекомендації.

ABSTRACT

Bachelor's Thesis Topic: "Development of Sensory Abilities in the Process of Introducing Older Preschool Children to Inanimate Nature".

The thesis consists of an introduction, two chapters, a list of used sources, interim and general conclusions.

The work is dedicated to a current problem in modern pedagogy – increasing the effectiveness of developing sensory abilities in older preschool children.

Research Objective: To theoretically substantiate and experimentally test the methodology for developing sensory abilities in the process of introducing older preschool children to inanimate nature.

Object of Research: The process of educating older preschool children.

Subject of Research: The methodology for developing sensory abilities in the process of introducing older preschool children to inanimate nature.

The thesis analyzes psychological and pedagogical literature on the problem of sensory education; examines the forms and methods of sensory education for preschool children in early childhood education institutions (ECEIs); identifies the features of developing sensory abilities in the process of introducing children to inanimate nature; justifies and develops a methodology for developing sensory abilities in the process of introducing older preschool children to inanimate nature; experimentally tests the effectiveness of the developed methodology for sensory ability formation in the process of familiarizing older preschool children with inanimate nature; and develops methodological recommendations for educators on organizing and improving work aimed at developing sensory abilities in older preschool children using inanimate nature.

Keywords: sensory abilities, older preschool children, inanimate nature, methodology for developing sensory abilities, methodological recommendations.

ЗМІСТ

стор.

ВСТУП…….. 8

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СЕНСОРНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ...…… 11

1.1. Проблема сенсорного виховання у зарубіжній та вітчизняній дошкільній педагогіці……..…… 11

1.2. Особливості формування сенсорних здібностей у дошкільнят... 18

1.3. Методи ознайомлення дітей старшого дошкільного віку із неживою природою …… 25

Висновки до розділу 1…… 33

РОЗДІЛ ІІ. МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ СЕНСОРНИХ ЗДІБНОСТЕЙ У ПРОЦЕСІ ОЗНАЙОМЛЕННЯ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З НЕЖИВОЮ ПРИРОДОЮ... 35

2.1. Вивчення рівня сформованості сенсорних здібностей за допомогою об'єктів неживої природи ……... 35

2.2. Способи формування сенсорних здібностей у процесі ознайомлення дітей старшого дошкільного віку з неживою природою……..……. 42

2.3. Порівняльний аналіз результатів дослідження…….. 48

2.4. Методичні рекомендації педагогам щодо організації та удосконалення роботи з формування сенсорних здібностей у дітей старшого дошкільного віку……. 52

Висновки до розділу 2……. 54

ВИСНОВКИ……. 58

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ…… 60

ДОДАТКИ……. 65

ВСТУП

Актуальність роботи. Важливим чинником підвищення якості виховно-освітньої роботи в дошкільних навчальних закладах, а також підготовки дітей до успішного навчання в школі є формування у них пізнавальної діяльності та сенсорних здібностей як основи всебічного розвитку особистості.

У дошкільному віці розвиток відчуттів і сприймань відбувається надзвичайно інтенсивно. У цей період правильне ставлення до предметів найкраще формується у процесі їх безпосереднього сприймання - зорового, слухового, дотикового - під час різноманітної діяльності з цими предметами.

Зазвичай не всі сторони предмета чи явища сприймаються з однаковою увагою й інтересом. Тому важливо розвивати в дітей уміння звертати увагу на окремі ознаки об'єктів і сприймати їх ретельно. Добре розвинене сприймання є необхідною умовою розвитку сучасної людини, і його потрібно цілеспрямовано формувати вже з дошкільного віку.

Сприймання навколишнього світу завжди зумовлюється інтересами, потребами та задумами особистості. Цю спрямованість сприймання слід розвивати й у дітей, ґрунтуючись на їхніх інтересах і вдосконалюючи їх. Водночас у процесі життя дошкільнят відбувається накопичення сенсорного досвіду, збагачення світовідчуття, посилення емоційного тонусу, активізація позитивних емоцій, що пов'язано із сприйманням явищ навколишнього світу, збудженням інтересів і формуванням потреб [47, с. 92].

Аналіз сучасних досліджень із проблем сенсорного виховання (Н. Н. Підд'яков, Л. А. Венгер, А. П. Усова, Є. І. Казакова та ін.) дозволяє виокремити аспекти, які залишаються недостатньо вивченими, зокрема - ознайомлення дітей з об'єктами неживої природи.

У ході аналізу наукових джерел виявлено низку суперечностей, вирішення яких може сприяти вдосконаленню педагогічного процесу в закладах дошкільної освіти:

- між високим рівнем теоретичного обґрунтування сенсорного виховання дітей дошкільного віку та недостатнім його впровадженням у різні види діяльності, зокрема в екологічне виховання;
- між значним виховним потенціалом ознайомлення з об'єктами неживої природи та недостатньою увагою педагогів до цього напрямку роботи.

Мета дослідження - теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити методику формування сенсорних здібностей у процесі ознайомлення дітей старшого дошкільного віку з неживою природою.

Об'єкт дослідження: процес виховання дітей старшого дошкільного віку.

Предмет дослідження: методика формування сенсорних здібностей у процесі ознайомлення дітей старшого дошкільного віку з неживою природою.

Завдання дослідження:

1. Вивчити й проаналізувати психолого-педагогічну літературу з проблеми сенсорного виховання.
2. Розглянути форми й методи сенсорного виховання дошкільників у ЗДО.
3. Виявити особливості формування сенсорних здібностей у процесі ознайомлення дітей із неживою природою.
4. Обгрунтувати й розробити методику формування сенсорних здібностей у процесі ознайомлення дітей старшого дошкільного віку з неживою природою
5. Експериментально перевірити ефективність розробленої методики формування сенсорних здібностей у процесі ознайомлення дітей старшого дошкільного віку з неживою природою.
6. Розробити методичні рекомендації для вихователів щодо організації та вдосконалення роботи з формування сенсорних здібностей у дітей старшого дошкільного віку засобами неживої природи.

Гіпотеза дослідження: ознайомлення дітей із об'єктами неживої природи сприятиме успішному формуванню сенсорних здібностей, якщо:

- буде організоване систематичне спілкування з об’єктами неживої природи під час занять і в самостійній діяльності;
- буде створено куточки для експериментування;
- у системній роботі буде застосовано ознайомлення із сенсорними еталонами.

Методи дослідження: теоретичний аналіз психолого-педагогічної літератури; вивчення досвіду педагогів ЗДО; спостереження за діяльністю дітей старшого дошкільного віку; педагогічний експеримент, методи виявлення, опису та аналізу одержаних результатів.

Елемент новизни: обґрунтовано та експериментально доведено ефективність комплексних занять у формуванні сенсорних здібностей - спілкування з об'єктами неживої природи стимулює пізнавальні інтереси дітей старшого дошкільного віку.

Теоретична значущість дослідження:

- уточнено та розширено наукові уявлення про сенсорний розвиток дітей старшого дошкільного віку, зокрема через ознайомлення з об’єктами неживої природи як ефективного засобу сенсорного виховання;
- обґрунтовано взаємозв’язок між пізнавальними інтересами дошкільників та формуванням сенсорних здібностей у процесі екологічного виховання, що дозволяє розглядати сенсорне виховання не ізольовано, а як складову частину цілісного розвитку дитини;
- уточнено зміст, принципи, підходи та умови сенсорного виховання в контексті ознайомлення дітей з явищами та об’єктами неживої природи.

Практична значущість дослідження полягає в можливості впровадження розроблених занять із ознайомлення з об'єктами неживої природи в освітній процес ЗДО, а також у використанні науково-методичних рекомендацій у системі підвищення кваліфікації педагогічних працівників.

РОЗДІЛ І
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СЕНСОРНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

1.1. Проблема сенсорного виховання у зарубіжній та вітчизняній дошкільній педагогіці

І.М. Сєченов писав, що коріння думки дитини лежить у почутті. Правомірно припустити, що багатство відчуттів та сприйняття – передумова для повноцінного пізнання навколишнього світу, розвитку розумових процесів, оскільки «зовнішні почуття доставляють матеріал для всіх розсудливих робіт» (К.Д. Ушинський) [6; с. 208].

Дитина у житті стикається з різноманіттям форм, фарб та інших властивостей об'єктів, зокрема іграшок та предметів домашнього вжитку. Вона знайомиться і з витворами мистецтва: музикою, живописом, скульптурою. Малюка оточує природа з усіма її сенсорними ознаками – багатоцвіттям, запахами, шумами. І, звичайно, кожна дитина, навіть без цілеспрямованого виховання, так чи інакше все це сприймає. Але якщо засвоєння відбувається стихійно, без грамотного педагогічного керівництва з боку дорослих, воно нерідко виявляється поверховим, неповноцінним. Адже відчуття і сприйняття піддаються розвитку, вдосконаленню, особливо у період дошкільного дитинства. І тут на допомогу приходить **сенсорне виховання дітей.**

Сенсорне виховання – це цілеспрямовані педагогічні впливи, що забезпечують формування чуттєвого пізнання та вдосконалення відчуттів та сприйняття [11].

В історії педагогіки склалися різні системи сенсорного виховання (М. Монтессорі, Ф. Фребель, О. Декролі, Є.І. Тихєєва, сучасна вітчизняна система). Вони відрізняються одна від одної психологічними підходами до розуміння природи сприйняття, його взаємозв'язку з мисленням. Залежно від

цього по-різному будуються зміст сенсорного виховання, його методика [51; с. 62].

Так, автор всесвітньо відомої системи сенсорного виховання Марія Монтессорі зводить розвиток дитини виключно до розвитку сил і здібностей організму: розвитку м'язів, зору, слуху, нюху тощо. Розроблені нею дидактичні матеріали, підібрані відповідним чином, дають дітям дошкільного віку сенсорні стимули, вправи. Наприклад, для виховання тактильного почуття пропонуються вправи з набором гладких і наждачних дощечок, карток, різних тканин; для розвитку термічного почуття – вправи з набором металевих філіжанок, наповнених водою різної температури; баричне почуття (почуття тяжкості) розвивається за допомогою набору однакових за розміром, але різних за вагою дерев'яних дощечок тощо. Зверніть увагу, що зовнішні ознаки предметів абстраговані, відокремлені від реальних предметів, явищ. Вправляючись із такими матеріалами, діти досягали гостроти органів чуття, тонкості розрізнення сенсорних ознак предметів. За ідеєю М. Монтессорі, дитина працює з її матеріалами самостійно, оскільки вони побудовані на принципі автодидактизму. Педагог не навчає, не "заважає" природному ходу розвитку, не нав'язує своє розуміння, не уточнює словом те, що дитина відчуває. У результаті дитина, тонко розрізняючи, наприклад, кольори та відтінки, не може їх назвати, порівняти, узагальнити, застосувати в інших видах діяльності, що виходять за рамки вправ з дидактичним матеріалом. Без керівництва дорослого багатий сенсорний досвід стає фундаментом у розвиток мислення дитини [32; с. 58].

Згідно з новітніми дослідженнями, відчуття та сприйняття є особливими діями аналізаторів, спрямовані на обстеження предмета, його особливостей. Розвивати аналізатори дитини – означає навчати її діям обстеження предмета, які у психології називаються перцептивними діями. За допомогою перцептивних дій дитина сприймає у предметі нові якості та властивості: погладжує, щоб дізнатися, яка поверхня (гладка, шорстка);

стискає, щоб визначити твердість (м'якість, еластичність) тощо. Завдання сенсорного виховання – своєчасно навчити дитину цим діям. Узагальнені способи обстеження предметів мають значення для формування операцій порівняння, узагальнення, для розгортання розумових процесів.

Сенсорні зразки – це узагальнені сенсорні знання, сенсорний досвід, накопичений людством за історію свого розвитку. Зовнішні якості та властивості предметів навколишнього світу надзвичайно різноманітні. У ході історичної практики виділилися системи тих сенсорних якостей, які є найбільш значущими для тієї чи іншої діяльності: системи заходів ваги, довжини, напрямків, геометричних фігур, кольору, величини; норми звуковимови, система звуків за висотою та ін. Кожен сенсорний еталон має своє словесне позначення: міри ваги, міри довжини, колірний спектр, розташування нот на нотному стані, площинні та об'ємні геометричні фігури та ін. [11; с. 127].

Засвоєння сенсорних стандартів – тривалий і складний процес, основна вага якого лягає на роки шкільного навчання. Чи потрібні сенсорні зразки дошкільнику? А. В. Запорожець вважає, що набір мірок, еталонів необхідно давати у дошкільному віці. Володіючи цими мірками, діти співвідноситимуть із ними будь-яку сприйняту якість, даватимуть їй визначення. Завдяки цим «одиницям виміру» дитина повніше і глибше пізнає різні властивості конкретних предметів, її сприйняття набуває цілеспрямованого та організованого характеру [18; с. 374].

У перші роки життя у дітей формуються основи сенсорних стандартів. З другої половини першого року до початку третього року формуються так звані сенсомоторні передеталони. У цей час малюк відображає окремі властивості предметів, які мають істотне значення для його рухів (деякі особливості форми, величини предметів, відстані та ін.).

У дошкільному віці дитина користується так званими **предметними зразками**: образи властивостей предметів співвідносить з певними предметами (помаранчевий колір називає «як морквина», квадрат визначає

через форму кишеньки, хусточки). Зазвичай цей період триває до межі між п'ятим і шостим роком життя, але може затриматися, якщо дорослі насаджують предметні зразки в діяльність дитини. Тим часом дослідження показали, що у старшому дошкільному віці діти можуть співвідносити якості предметів з освоєними загальноприйнятими зразками: сонце як куля, лимон та огірок овальної форми. Для дитини цього віку еталоном кольору виступають сім кольорів спектру та його відтінки, як еталони форми – система геометричних фігур, для слухового сприйняття – «грати фонем» рідної мови, звуковисотна шкала музичних звуків (до, ре, мі, фа, соль, ля, сі) та ін. [43; с. 285].

У системі М. Монтессорі відчуття та сприйняття розвивали у дітей за допомогою спеціального матеріалу на заняттях-уроках. Вітчизняна система сенсорного виховання будується на визнанні необхідності розвивати сприйняття дитини у процесі змістовної діяльності, що організується не тільки на заняттях, а й у повсякденному житті. Коли, наприклад, знайомити дітей із властивостями води? Невже проводити для цього особливі заняття? Звісно, ні! Під час вмивання, ігор з водою в груповій кімнаті, на ділянці педагог навчає вихованців діям обстеження, які допомагають пізнати властивості води (прозора, не має запаху, смаку, своєї форми, текуча, буває різної температури, замерзає на морозі, у ній плавають та тонуть різні предмети та ін.).

На першому році життя дитини завдання сенсорного виховання (розвиток слуху, зору, формування предметності сприйняття) успішно вирішуються у маніпулятивній та предметній діяльності. Надалі багаті можливості сенсорного розвитку таять у собі такі види діяльності, як ігрова, трудова, конструктивна, образотворча. У кожному з цих видів діяльності – своя сенсорна основа. У образотворчої діяльності – це сприйняття та розрізнення кольору, відтінків, форми, величини, просторового розташування, пропорцій, у трудовій діяльності – сприйняття та розрізнення особливостей матеріалів, їх пластичності, фактури, баричних властивостей та

ін. Удосконалення будь-якої діяльності залежить від рівня сенсорного розвитку дитини. Особливо чітко ця залежність простежується у художніх видах діяльності, у яких потрібний переважний розвиток тих чи інших аналізаторів, що забезпечують необхідну точність та тонкість диференціювання [11; с. 127].

Залежно від змісту діяльності її мотивів змінюються гострота, тонкість відчуттів, оскільки різні ознаки предметів виступають у своєму життєвому значенні. Засвоївши ту чи іншу ознаку предмета в одному виді діяльності (навчився розрізняти колір у дидактичній грі), дитина використовує її в інших видах діяльності (у малюванні, аплікації овочів, фруктів).

У розвитку чуттєвого пізнання велика роль належить **мові**. Слово дорослого фіксує набутий дитиною сенсорний досвід, узагальнює його. «Це кулька. Він круглий, він котиться», – каже вихователь однорічному малюкові. У міру того як дитина опановує мову, її відчуття набувають нової якості: слово допомагає вичленяти нову ознаку, бачити її в інших предметах. Введення в словник дитини назв різних ознак (кисла, солодка, тепла, прозора, червона, блискуча, матова та ін.) допомагає розвинути здатність до порівняння – найважливішої розумової операції. Словесні позначення ознак та властивостей предметів сприяють осмисленому їх сприйняттю, чіткому розрізненню.

Зміст сенсорного виховання включає широкий обсяг ознак та властивостей предметів, які дитина повинна осягнути протягом дошкільного дитинства. У сенсорному вихованні склався традиційний зміст. Воно йде від народної педагогіки та набуло розвитку в теоретичних працях та практиці відомих педагогів (Ф. Фребель, М. Монтессорі, Є. І. Тихєєва та ін.). Це знайомство з кольором, величиною, формою, смаком, запахом, фактурою, вагою, звучанням предметів навколишнього світу, з орієнтуванням у просторі. При цьому ставиться завдання підвищення чутливості відповідних аналізаторів (розвиток тактильної, зорової, нюхової, слухової та іншої чутливості), яка проявляється у розрізненні ознак та властивостей.

Одночасно дитина вчиться правильно називати властивості предметів (м'який, твердий, пухнастий, шорсткий, холодний, теплий, гарячий, гіркий, солодкий, солоний, кислий, легкий, важкий, знизу-згори, близько-далеко, праворуч-ліворуч) [11; с. 128-129].

У вітчизняній системі сенсорного виховання традиційний зміст розширено та доповнено за рахунок включення орієнтування у часі, розвитку мовного та музичного слуху. Орієнтування в часі передбачає, що дитина засвоює уявлення про частини доби, дні тижня, місяці, рік, про плинність часу (його не можна зупинити, повернути, прискорити, воно не залежить від людини) [43; с. 285].

Мовленнєвий (фонематичний) слух – це здатність сприймати звуки мови, диференціювати і узагальнювати їх у словах як сенсорозрізнювальні одиниці, працювати зі словом як звуковим комплексом, тобто формальною одиницею.

Музичний слух – це вміння розрізняти звуки за висотою, тембром, ритмічним малюнком, мелодією.

Методика сенсорного виховання передбачає навчання дітей обстеженню предметів, формування уявлень про сенсорні зразки.

Навчання обстеженню проводиться як спеціально організоване сприйняття предмета для виявлення тих його властивостей, про які важливо знати, щоб успішно впоратися з майбутньою діяльністю. Один і той же предмет обстежується по-різному в залежності від цілей обстеження та самих обстежуваних якостей. Наприклад, перед малюванням зайця діти обстежують іграшку. Увагу дитини звертають на контур (спочатку обводить пальцем, потім простежує зорово), основні частини (голова, тулуб, лапи, хвіст, вуса, очі), їхню форму і колір. На малюнку зображення зайця буде площинним, тому іграшка розглядається з одного боку (збоку). Перед ліпленням зайця увагу дітей акцентують на конструкції об'єкта, місцях та способах з'єднання частин, а колір, дрібні деталі (вуса тощо) не обстежуються. Оскільки ліпний виріб має бути об'ємним, корисно розглянути іграшку з різних боків. Якщо

передбачається, що діти будуть складати розповідь про іграшку, важливо встановити такі характеристики, як матеріал, з якого вона зроблена, колір, величина, озвученість [21; с. 86].

Попри зазначені вище відмінності, є правила, загальні для багатьох видів обстеження: сприйняття цілісного вигляду предмета; уявний поділ на основні частини та виявлення їх ознак (форма, величина, колір, матеріал та ін.); просторове співвідношення частин одна з одною (ліворуч, праворуч, над, зверху тощо); виділення дрібних деталей, встановлення їх просторового розташування по відношенню до основних частин; повторне цілісне сприйняття предмета.

Обстеження за такою схемою допоможе дітям опанувати узагальнені способи чуттєвого пізнання, якими вони зможуть користуватися в самостійній діяльності.

Протягом дошкільного дитинства характер сенсорного пізнання змінюється: від маніпуляції з предметами дитина поступово переходить до ознайомлення з ними на основі зору, дотику, а також «зорового обмацування». Так, щоб переконатися, що у відерці лежить сирий пісок, малюк повинен його доторкнутися, а дитині 5-6 років достатньо лише подивитися. Але і в старшому дошкільному віці діти можуть вдаватися до практичного ознайомлення з предметом, якщо зорове сприйняття не дає достатніх відомостей про ту чи іншу властивість [43; с. 297].

На думку вітчизняних учених, педагог має створювати умови, щоб дошкільнята застосовували отримані знання та вміння для аналізу навколишнього середовища. Наприклад, старших дітей залучають до ремонту книг, коробок для настільно-друкованих ігор, при цьому визначають, який взяти папір для підклеювання сторінок, ремонту обкладинки, коробки (тонкий, товстий, прозорий), якої довжини та ширини вирізати смужки. Дітям раннього та молодшого дошкільного віку пропонуються іграшки, що розвивають їх відчуття та сприйняття. Це збірно-

розбірні іграшки, вкладиші, а також іграшки, виготовлені з різних матеріалів, що відрізняються одна від одної розміром, звучанням [11; с. 131].

Для збагачення сенсорного досвіду дітей використовують дидактичні ігри. Чимало з них пов'язані з обстеженням предмета, з розрізненням ознак, вимагають словесного позначення цих ознак («Чудовий мішечок», «Чим схожі і схожі» та ін.). У деяких іграх дитина навчається групувати предмети за тією чи іншою якістю (збирає на червоний килимок червоні предмети, кладе в коробку іграшки круглої та овальної форми та ін.). Діти порівнюють предмети, що мають подібні та різні ознаки, виділяють суттєві з них. В результаті з'являється можливість підвести дітей до узагальнення на основі виділення суттєвих ознак, що закріплюються у мовленні. Таким чином, діти підводяться до оволодіння сенсорними зразками [10; с. 79].

Особлива роль у сенсорному вихованні дітей належить **природі.** Пізнання природного оточення спочатку здійснюється чуттєвим шляхом, за допомогою зору, слуху, дотику, нюху: кора берези лимонного кольору, у дуба – коричневого, у верби – зеленувато-жовтого, у осики – червоного або лілового. Картина осіннього лісу, парку сприймається яскравіше, якщо вихователь пропонує послухати голоси птахів, шум вітру, шарудіння опадаючого листя; вчить визначати запахи грибів, прілої зелені. Чим більше органів чуття «задіяно» у пізнанні, тим більше ознак і властивостей виділяє дитина в об'єкті, що досліджується, явищі, а отже, тим багатшими стають її уявлення. На основі таких уявлень виникають розумові процеси, уява, формуються естетичні почуття і в цілому відбувається всебічний розвиток дитини [32; с. 357].

1.2. Особливості формування сенсорних здібностей у дошкільнят

Сенсорне виховання, спрямоване на формування повноцінного сприйняття навколишньої дійсності, служить основою пізнання світу, першою щаблем якого є чуттєвий досвід.

Дитина на кожному віковому етапі виявляється найбільш чутливою до тих чи інших впливів. У зв'язку з цим кожен віковий ступінь стає сприятливим для подальшого нервово-психічного розвитку та всебічного виховання дошкільника. Чим менша дитина, тим більше значення в її житті має чуттєвий досвід. На етапі раннього дитинства ознайомлення з властивостями предметів відіграє визначальну роль. Професор Н.М. Щелованов називав ранній вік "золотим часом" сенсорного виховання.

В історії дошкільної педагогіки, на всіх етапах її розвитку, ця проблема займала одне із центральних місць. Видатними представниками дошкільної педагогіки (Я. Коменський, Ф. Фребель, М. Монтессорі, О. Декролі, О.І. Тихєєва та ін.) були розроблені різноманітні дидактичні ігри та вправи щодо ознайомлення дітей із властивостями та ознаками предметів. Аналіз дидактичних систем перелічених авторів з позицій принципів теорії сенсорного виховання дозволяє зробити висновок про необхідність розробки нового змісту та методів ознайомлення дітей із властивостями і якостями предметів у світлі нових психолого-педагогічних досліджень [47; с. 17].

В основу першого принципу покладено **збагачення та поглиблення змісту сенсорного виховання**, що передбачає формування у дітей, починаючи з раннього віку, широкого орієнтування у предметному оточенні, тобто як традиційне ознайомлення з кольором, формою і величиною предметів, так і вдосконалення звукового аналізу мови, формування музичного слуху, розвиток м'язового почуття тощо, з урахуванням тієї важливої ролі, яку відіграють ці процеси у здійсненні музичної, образотворчої діяльності, мовного спілкування, найпростіших трудових операцій тощо.

Другий принцип передбачає **поєднання навчання сенсорним діям із різними видами змістовної діяльності дітей**, що забезпечує поглиблення та конкретизацію педагогічної роботи, дозволяє уникнути формальних дидактичних вправ. У цих видах діяльності дитина орієнтується на властивості та якості предметів, враховуючи їх значення у вирішенні

важливих життєвих завдань. У більшості випадків вони виступають не самостійно, а як ознаки важливіших якостей, які неможливо спостерігати (величина і колір плодів є сигналами їх зрілості). Тому вдосконалення сенсорного виховання має бути спрямоване на з'ясування сенсу властивостей предметів і явищ або з'ясування їх «сигнального значення».

Третім принципом теорії сенсорного виховання визначається **повідомлення дітям узагальнених знань та умінь**, пов'язаних з орієнтуванням у навколишній дійсності. Властивості та якості предметів, явищ настільки різноманітні, що ознайомлення дитини з усіма ними без обмеження, так само як і повідомлення їй знань про кожен з них окремо, неможливе. Правильне орієнтування дітей у навколишньому може бути досягнуто в результаті специфічних дій щодо обстеження величини, форми, кольору предметів. Особливу цінність представляють узагальнені методи обстеження певного роду аспектів, що служать для вирішення низки подібних завдань.

Четвертий принцип передбачає **формування систематизованих поглядів на властивості і якості**, що є основою – еталонами обстеження будь-якого предмета, тобто дитина повинна співвідносити отриману інформацію з уже наявними знаннями і досвідом. Дуже рано дитина починає використовувати свої знання для сприйняття та усвідомлення нового предмета [47; с. 18].

У своїй багатовіковій практиці людство виділило певну еталонну систему величин, форм, колірних тонів. Нескінченна їхня різноманітність була зведена до небагатьох основних різновидів. Оволодіваючи такого роду системою, дитина отримує нібито набір мірок, зразків, з якими може порівняти будь-яку знову сприйняту якість і дати їй належне визначення. Засвоєння уявлень про ці різновиди дозволяє дитині оптимально сприймати навколишню дійсність.

Реалізація викладених вище принципів можлива вже на етапі раннього та дошкільного дитинства.

Коли, як і в якій послідовності діти починають розрізняти властивості предметів?

Останні наукові дані свідчать про можливість вироблення у дітей перших днів та місяців життя тонких диференціацій предметів різної форми, величини, колірних тонів та відтінків. При розробці методики навчання дітей трьох місяців розрізненню предметів за формою було враховано особливість цього віку, що виявляється у зацікавленості новизною предметів, навіть дуже яскравих. Реакція на новизну служила визначенням, які характеристики, ознаки предметів розрізняються малюком. Один предмет містився у полі зору дитини протягом кількох днів, доки не ставав йому «старим», звичним. Потім поряд зі знайомим об'єктом містився інший, що відрізняється лише однією властивістю – формою. Переважний розгляд цього предмета свідчив про те, що дитина знайшла нову ознаку, в даному випадку форму [34; с. 177].

Діти тримісячного віку відрізняють такі об'ємні форми, як прямокутна та трикутна призми, куб, куля, циліндр, конус, такі плоскі форми, як квадрат, коло, трикутник.

Аналогічна робота була виконана і з метою виявлення у дітей можливості розрізняти предмети за кольором. Заняття проводилися з двадцятиденними дітьми, які вміли стежити за предметами, що пересуваються. Над дитиною, що лежить на спині, поміщалося брязкальце червоного кольору і починало рухатися, щоб привернути його увагу. Час розглядання брязкальця фіксувався. Ця іграшка знаходилася перед дитиною протягом 3 днів, потім замінювалася точно такою ж за формою та насиченістю кольору, але іншого відтінку. Час розглядання нового брязкальця знову фіксувався. Виявилося, що при першому пред'явленні іграшки червоного кольору діти розглядають її від 5 до 15 хв. Поступово вони все менше часу затримують на ній погляд, а на третій день її не помічають, прослизаючи поглядом навіть у тому випадку, коли дорослий це брязкальце обертає, хитає тощо. При заміні знайомої червоної іграшки новою іншого відтінку діти знову починають її довго розглядати – від 5 до 7 хв. Це

дозволяє зробити висновок про здатність маленьких дітей вже у двадцятиденному віці розрізняти відтінки кольорів, що значно складніше, ніж розрізнення предметів різного кольору [34; с. 179].

Молодшим дітям, починаючи з семиденного віку, пред'являлися для стеження за рухом кільця різного кольору: червоного, помаранчевого, жовтого, зеленого, синього, фіолетового. Кільця переміщалися праворуч, ліворуч, вгору, вниз, наближалися і віддалялися. Було встановлено, що, якщо дитина навчилася стежити за предметами, що переміщаються, колір тут не відіграє ролі, малюк однаково добре простежує кільця будь-якого кольору.

Перевага при цьому надається не предмету конкретного кольору, а загальному поєднанню колірного оточення. У сонячні, ясні дні діти більш охоче стежать за переміщенням зелених, синіх предметів. У похмурі дні успішніше простежують при переміщенні жовті, помаранчеві предмети.

Що стосується величини предметів, то діти у віці 7-16 днів краще стежать за кільцями, що пересуваються, діаметром 5-7 см і частіше втрачають з поля зору кільця діаметром до 3 і більше 10 см, що показуються на відстані 70-80 см. Отже, діти вже перших тижнів і місяців життя здатні досить тонко розрізняти предмет. Але іноді в педагогічній практиці зустрічається помилкова думка про пізніші терміни практичного розрізнення дітьми властивостей предметів (їх плутають із застосуванням словесних позначень цих властивостей) [34; с. 182].

У перші роки життя (до 3,5-5 років) запам'ятовування назв кольору протікає у більшості дітей надзвичайно повільно та зі значними труднощами. Індивідуальні відмінності у швидкості засвоєння назв кольору, як і форми предметів, залежать значною мірою від впливу довкілля, від асоціативних зв'язків з особистого досвіду дитини.

Засвоєння назв сенсорних властивостей предметів (колір, форма) дітьми раннього віку суттєво прискорюється, якщо замість загальноприйнятих слів, що позначають ці властивості, застосовуються їх «опредметнені» найменування. (Людство широко використовує їх, про що

свідчать, наприклад, назви колірних тонів: морквяний, лимонний, рожевий, апельсиновий, абрикосовий, бузковий, вишневий тощо). Абстрактні слова для дітей замінюються назвами конкретних предметів, що мають постійну характеристику: малюкам зрозуміло і доступно називання прямокутного бруска цеглиною, трикутної призми – дахом, предметів овальної форми – огірком або яєчком тощо.

Діти третього року життя, назвавши якийсь із кольорів, часто не пов'язують цю назву з конкретним кольором. Дворічна дитина, самостійно вимовивши слово «червоний», може вказати на зелений або будь-який інший колір. Нерідко діти словом «червоний» підміняють слово «колір». Стійкого зв'язку між словами – назвами кольору та конкретним кольором ще не утворилося.

Спостерігається і випадкове вживання слів – назв кольору, коли дорослий, запитавши дитину: «Навіщо ти береш сумку?», отримує відповідь: «Про всяк випадок». Подальші розпитування дорослого: «Який випадок?» – призводять до роз'яснення дитини: «На блакитний».

Повне злиття слів – назв кольору зі своїм конкретним змістом у дітей відбувається до п'яти років.

Педагог Н. П. Сакуліна, розглядаючи питання про ознайомлення дітей з кольором, відзначала, що з абстрактними кольорами дітей слід знайомити лише після того, як у них в процесі спостережень за навколишнім світом з'явиться достатній досвід колірних уявлень та вміння розрізняти колірні тони [51].

Накопичення сенсорних уявлень може бути забезпечене шляхом ознайомлення дитини лише з 3-4 різновидами кожної властивості. Воно вимагає знайомства з кольором, формою, величиною, що охоплює, наскільки можливо, всі основні варіанти. Разом з тим навчання не слід проводити на незліченній безлічі різновидів якостей, оскільки у цьому разі не буде створюватися необхідний ґрунт для подальшого оволодіння системою еталонів.

Оскільки ця система включає насамперед основні кольори спектру (червоний, помаранчевий, жовтий, зелений, блакитний, синій, фіолетовий, білий і чорний), 5 фігур (коло, квадрат, прямокутник, трикутник, овал), 3 різновиди величини (великий, середній, маленький), то, очевидно, на етапі раннього дитинства діти опановують ці фігури, колірні тони, величини, але без узагальнюючого значення.

Отже, до програми систематичного ознайомлення з властивостями предметів у ранньому дитинстві доцільно включити перелічені вище кольори. Однак слід зазначити, що блакитний колір сприймається навіть значно старшими дітьми не як самостійний колірний тон, а як відтінок синього, тому одночасне введення синього та блакитного кольору може суттєво ускладнити формування чітких колірних уявлень. Отже, раціональніше зупинитися на восьми кольорах. Також доцільним є ознайомлення з п'ятьма фігурами (коло, квадрат, трикутник, прямокутник, овал) і двома величинами (великий, маленький).

До змісту ознайомлення дітей із властивостями предметів має бути включено насамперед виділення кольору, форми, величини як особливих властивостей предметів, без якого не можуть бути сформовані повноцінні уявлення. Виділення якостей спочатку, коли діти ще не володіють загальноприйнятими еталонними уявленнями, йде у вигляді співвіднесення предметів між собою. На вищому рівні розвитку дітей розпізнавання кольору, форми, величини досягається у процесі співвіднесення властивостей предметів із засвоєними зразками.

Принципи системи сенсорного виховання вимагають також засвоєння дітьми «сигнального значення» властивостей предметів, з якими знайомляться. Чи можна це реалізувати на етапі раннього дитинства при накопиченні сенсорних уявлень? На другому році життя дітям доступне «опредметнення» форми, кольору. Цей прийом призводить до успішного виконання завдань. Отже, діти раннього віку можуть сприймати форму, колір як ознаки предметів, їх специфічних якостей. Звісно, від цього далеко до

засвоєння «сигнального значення», у якому зміна кольору, форми пов'язана із закономірними змінами інших, прихованих якостей предметів. Але це можна вважати першим кроком до такого засвоєння.

При вирішенні різних сенсорних завдань важливим виявляється навчання дітей зовнішнім прийомам зіставлення об'єктів, наприклад, накладання об'єктів один на одного у разі ознайомлення з формою, прикладання їх один до одного з вирівнюванням по одній лінії при знайомстві з величиною і, нарешті, впритул прикладання для розпізнавання кольору. Перетворюючись, ці зовнішні орієнтовні дії призводять до формування сенсорних процесів, дозволяють виробляти зорове зіставлення об'єктів за їх властивостями.

1.3. Методи ознайомлення дітей старшого дошкільного віку із неживою природою

Дошкільна педагогіка досягла чималих успіхів у розробці змісту та методів ознайомлення дітей з різними областями навколишньої дійсності – з явищами живої природи, суспільними явищами, конструюванням тощо. Дещо гірше розроблені систематизовані знання про неживу природу, за допомогою яких можна сформувати у дітей необхідні фізичні уявлення.

У системі різноманітних знань про навколишній світ особливе місце займають знання про фізичні явища, тобто про неживу природу, що дозволяють з'ясувати закономірності і взаємозв'язки різних явищ. Нежива природа безперервно впливає на дитину.

Як показують дослідження, вже в дошкільному віці діти починають опановувати найзагальніші категорії людського мислення. Практичний досвід дитини, її мовленнєве спілкування з оточуючими призводять до формування все більш ускладнюваних знань, що відображають загальні взаємодії між предметами і явищами, що постійно повторюються.

У повсякденному житті дитина неминуче стикається з новими, незнайомими їй предметами та явищами природи, і у неї виникає бажання дізнатися про це нове, розібратися в незрозумілому. Однак безпосередній досвід не може бути матеріалом для самостійного узагальнення, для аналізу явищ, для встановлення залежностей між ними. Її постійний пошук причини явища найчастіше призводить до негативних результатів. Це й природно. Адже встановити постійні та необхідні відносини та зв'язки між явищами – це означає відкрити закон. Дитина цього не може [54; с. 121].

Не йдеться про те, щоб навчити дитину відкривати якісь закони, дитині слід допомогти встановити найпростіші закономірності, звернути увагу на дійсні причини, зв'язки та відносини явищ навколишнього світу.

Фундаментальні педагогічні та психологічні дослідження свідчать про можливості дошкільнят засвоювати певні елементи теоретичних знань. Це дає підстави стверджувати, що, попри наочно-образний характер свого мислення, діти можуть пізнавати як зовнішній бік фізичних явищ, так і деякі нескладні зв'язки і закономірності. З іншого боку, зміни, які відбуваються у соціальному середовищі, пов'язані з науково-технічним прогресом, розвитком засобів комунікації, призводять до інтелектуальної акселерації. В даний час при спеціальній організації навчання дошкільнята засвоюють такі знання, які раніше засвоювали діти старшого віку. Дослідження показують [6; с. 247-248], що дошкільника наших днів характеризує високий рівень розумової діяльності, що дитина шести-семи років має досить розвинені уявлення про фізичні явища в галузі механіки, теплоти, електрики та оптики.

Створилося таке становище, за якого дошкільнята у своєму розвитку випереджають «Програму виховання у дитячому садку». Відсутність у ній фізичного матеріалу призводить до того, що формування уявлень дошкільнят про явища неживої природи відбувається випадково, безсистемно. Іноді дитині повідомляють неправдиву, а часто й абсурдну інформацію. При вихованні дітей ігнорується природний матеріал, за допомогою якого можна успішніше розвивати їх розумові здібності. Говорячи про залучення

дошкільнят до початків фізики, ми маємо на увазі таке ознайомлення, в процесі якого можна сформувати узагальнені вміння самостійно розглядати різні явища та робити з ними прості перетворення. Це дозволить досить повно та правильно розуміти як зовнішні властивості фізичних явищ, так і деякі внутрішні зв'язки та відносини.

Уміння звертати увагу не лише на видимі та відчутні зв'язки та відносини, а й на приховані від безпосереднього сприйняття причини має важливе значення для формування повноцінних фізичних понять. Дитина почне підходити до розуміння явищ з правильних, наукових позицій. При цьому формуватимуться нехай неповні, але достовірні уявлення про явища та принципи їх перебігу, що є важливим і при подальшому навчанні у школі.

Актуальним є питання про зміст знань, що відображають явища неживої природи, а також про методи, за допомогою яких ці знання будуть донесені до дітей.

Немає необхідності повідомляти дошкільникам знання у формалізованому вигляді, що відповідає всім основним закономірностям предмета, що вивчається, – фізики. Це недоцільно та неможливо. Однак дітям цілком доступні знання, пов'язані з особливостями їхньої діяльності, знання, що сприяють розвитку. Фізика – наука про фундаментальні явища реального світу. Систематизація знань у ній виступає як наукової картини світу. Формування уявлень дошкільнят про фізичні явища пов'язане з труднощами, зумовленими складністю створення стрункої системи знань про неживу природу стосовно дитячого віку [54; с. 123].

На першому етапі (у дошкільному дитинстві) необхідно сформувати найелементарніші уявлення про речовину, про форми, в яких вона може перебувати (рідка, тверда, газоподібна), про нескладні типи взаємодії речовин, про рух у просторі.

Не всі явища доступні розумінню дітей. Однак те, що може бути зрозуміло їм, не повинно бути сумою уривкових відомостей.

Знайомство дитини з явищами неживої природи має служити засобом накопичення вражень про навколишній світ, а й виступати як інструмент розвитку її розумової діяльності. А це можливо в тому випадку, коли явища будуть узагальнені і являтимуть собою деяку систему знань про реальну дійсність. Звідси випливає необхідність систематичного, а не епізодичного ознайомлення дошкільнят з явищами неживої природи [18; с. 255].

Основою цієї системи, на наш погляд, має стати **змінність та взаємоперетворюваність всіх фізичних реальностей**. Принцип зміни та взаємоперетворення має загальний та всеосяжний характер. Дослідження показали, що реалізація цього принципу на рівні дітей дошкільного віку може бути здійснена в межах:

1. Формування вміння розглядати предмети та явища не лише самі по собі, а в аспекті основних зв'язків з іншими предметами та явищами: просторово-часових, причинно-наслідкових та найпростіших функціональних залежностей.
2. Формування початкових уявлень про найпростіші і доступніші дитячому розумінню зміни властивостей і якостей предметів.
3. Формування елементарних прийомів вирішення найпростіших практичних завдань, у яких знайоме явище виступає неявно.

Роботи деяких дослідників (П.Я. Гальперіна, Т.В. Тарунтаєвої та ін.) свідчать про те, що діти здатні до усвідомлення властивостей тіл за допомогою терезів, з властивостями повітря, з агрегатними змінами речовини, з прямолінійністю поширення світла тощо. [54; с. 124].

Ознайомлення дошкільнят з переліченими явищами неживої природи є не формальним перенесенням частини шкільної програми до дитячого садка, а необхідністю, зумовленою завданнями та умовами розумового виховання. Дитина знайомиться з цими фактами дійсності у процесі свого стихійного досвіду.

На пропонованому матеріалі у дитини можуть бути сформовані уявлення про неживу природу як процес безперервних змін і перетворень предметів і явищ у навколишньому світі.

Ознайомлення дошкільнят з деякими явищами неживої природи відбувається у дитячих садках переважно під час безпосередніх спостережень у різні пори року.

У процесі навчання дошкільнят спостереження відіграють велику роль у формуванні тих чи інших уявлень. Однак для ознайомлення з фізичними явищами лише безпосередніх спостережень замало. Вони слабо сприяють формуванню правильного уявлення про найпростіші фізичні явища, тому що не можуть дати необхідного матеріалу для повного пояснення явищ, що спостерігаються, і нерідко призводять дітей до помилкових висновків, оскільки їх здатність зробити висновок з навмисного спостереження ще недосконала [47; с. 124-125].

Крім того, знання, отримані дітьми при безпосередньому спостереженні, недостатньо впливають на їх розумовий розвиток. Мислення виникає на основі практичної діяльності з чуттєвого пізнання і далеко виходить за межі безпосередньо даного змісту. Розумова діяльність завжди спирається на відчуття та сприйняття, але ніколи не зводиться до них.

Формування правильних уявлень залежить від низки причин. Виняткове значення має організація процесу формування.

В основі процесу ознайомлення з явищами неживої природи має бути дія дитини з реальними предметами та явищами. Успішність дії залежить від організації ознайомлення із предметом вивчення. Іншими словами, дитина, вивчаючи матеріальні об'єкти, їх властивості та відносини, має постійно взаємодіяти з ними. Тоді знання про те чи інше явище природи вона отримає не як готовий факт, а як результат, набутий у процесі діяльності, оперування з предметами вивчення, у процесі пошуків та роздумів. Вони повноцінні тоді, коли стають продуктом самостійного відкриття дитини [21; с. 44].

Явища природи – це самостійні процеси зі сталими зв'язками. Зв'язки між явищами можна виявити лише за реальної взаємодії природних об'єктів внаслідок їх зміни, взаємоперетворення. Тому спосіб встановлення зв'язків повинен базуватися на активному втручанні дитини у процес перебігу явища [51; с. 105].

При виборі методу ознайомлення дошкільнят з явищами неживої природи ми спиралися на це положення. Це сприяє не лише збагаченню уявлень дитини про навколишній світ, а й розвитку її мислення.

При виборі методу необхідно також враховувати і те, що ознайомлення з новими, досі невідомими якостями, властивостями та відносинами навколишньої дійсності має відбуватися таким чином, щоб викликати живий інтерес дошкільника, активізувати увагу, зробити її стійкою, організувати процес таким чином, щоб об'єкт, що пізнається, був пов'язаний з цілеспрямованою діяльністю дитини [51; с. 165].

Дослідження показали, що таким способом може стати **самостійний найпростіший експеримент дитини.**

Представивши дитині необхідний матеріал для експериментування, педагог ставить перед нею певне завдання, яке дозволяє перетворити дії щодо об'єкта на діяльність, що характеризується певним мотивом. У цьому випадку увага до об'єкта, що вивчається, стає стійкою і тривалою. У процесі практичної діяльності перед дитиною розкриваються можливості самостійного аналізу явища, що дає основу для побудови найпростіших висновків. Дорослий лише акцентує увагу на необхідних відносинах та зв'язках.

Експериментування з відповідним фізичним матеріалом дозволяє отримати більш повну інформацію про явище, що вивчається, або предмет; побачити те, що було недоступне розумінню під час словесного викладу вихователя; зробити ефективним процес ознайомлення; повніше задовольнити природну допитливість.

Пізнати предмет (чи явище) – означає виявити характерні зв'язки й відносини з іншими предметами. Таким чином, пізнання предмета – це, перш за все, пізнання тих відносин, зв'язків та залежностей, у яких знаходиться даний предмет з іншими предметами, у міру пізнання яких пізнаються нові ознаки та якості предмета [47; с. 63].

У процесі експериментування дитина здійснює різні перетворення. При цьому предмет, що вивчається, виступає перед нею найрізноманітнішими властивостями. Але для вирішення того чи іншого завдання необхідно використовувати не всі ці властивості, а лише деякі з них. Відбір необхідних якостей, встановлення зв'язків і відносин між ними призводять до розвитку аналітико-синтетичної діяльності дитини [47; с. 64].

Процес експериментування пов'язаний з багаторазовим випробуванням пізнаваного об'єкта. А це розвиває та вдосконалює дії дитини. Безпосереднє цілеспрямоване оперування з об'єктом пізнання сприяє розвитку наочно-дієвого мислення. Виявлення прихованих зв'язків і відносин, пов'язаних із розв'язанням задачі, призводить до розумової діяльності у наочно-образній формі.

Ознайомлення з явищами природи таким способом дозволяє вводити дитину в проблемну ситуацію. Її діяльність у процесі виконання завдання викличе почуття задоволення, а надалі призведе до питань, що мають пізнавальний характер [47; с. 65].

Не менш важливо і те, що в процесі експериментування розвивається **самостійність дитини**. Проблема самостійності дітей – одна з важливих проблем теорії та практики дошкільного виховання. З розвитком дитячої самосвідомості, а в міру оволодіння трудовими навичками, виховується і самостійність дитини. Проте вона формується не тільки через оволодіння трудовими навичками.

Самостійність дитини повинна активізуватися в процесі розширення кола уявлень, у ході засвоєння нею все більшого обсягу знань про навколишній світ. Розв'язання експериментального завдання надає

дошкільнику необмежені можливості самостійно застосувати навички та вміння в нових, змінених умовах, які суворо обмежені цільовою установкою завдання [47; с. 66].

У процесі самостійних процесів розвивається **ініціатива дитини**. При цьому головною умовою є введення дитини у проблемну ситуацію. Завдання, що міститься в ній, ставить дитину перед новими, зміненими умовами, що потребують активізації самостійної дії, необхідності прояву ініціативи. Самостійна діяльність тут проявляється у незалежних від дорослих діях, спрямованих на застосування знань у суперечливій ситуації.

Надання самостійності неминуче пов'язане з тим, що розв'язанню завдання будуть супроводжувати і спроби, і помилки. Однак це створює умови для розбору допущених помилок, що призводить до вдосконалення аналізу діяльності і дає дитині певні способи випробування та пізнання об'єкта. «Дитина має бути озброєна певними прийомами пошуку правильного вирішення завдання, способами випробування об'єкта, експериментування з ним. У разі помилок дитина повинна володіти елементарними прийомами їх аналізу, вилучення корисної інформації та виправлення помилок» [47; с. 82].

Висновки до розділу 1

Сенсорне виховання - основа пізнавального розвитку дитини. Це цілеспрямований педагогічний вплив на розвиток відчуттів і сприйняття.

Відчуття та сприйняття - початкові форми пізнання світу (І.М. Сєченов, К.Д. Ушинський). Без цілеспрямованого сенсорного виховання дитячий досвід може залишатися поверховим.

Основні педагогічні системи сенсорного виховання:

- Марія Монтессорі: акцент на розвиток органів чуття через спеціальні дидактичні матеріали (автодидактизм, самостійність). Перевага: розвиток чуттєвого аналізу. Недолік: ізольованість сенсорного досвіду від мовного оформлення, порівняння, узагальнення.
- Вітчизняна система: розвиток сприйняття через повсякденну діяльність, ігри, спостереження, образотворчу діяльність.

Перцептивні дії – основа сенсорного пізнання:

Важливо навчати дитину спеціальним діям обстеження предметів (доторк, натиск, погладжування).

Це формує навички аналізу, порівняння, узагальнення.

Роль сенсорних еталонів:

Еталони (мірки, кольори, форми) - узагальнені сенсорні знання, важливі для орієнтування у світі.

Їх доцільно вводити у дошкільному віці (А.В. Запорожець).

Етапи сенсорного розвитку дитини:

- Сенсомоторні передеталони - з другого півріччя першого року життя.
- Предметні зразки - до 5-6 років.
- Узагальнені зразки - у старшому дошкільному віці.

Засоби сенсорного розвитку: Ігрова, образотворча, трудова, конструктивна діяльність.

Важливо розвивати різні види чутливості (зорову, слухову, тактильну, нюхову тощо).

Особливості методики сенсорного виховання:

- Спеціальне навчання обстеженню предметів за схемою.
- Урахування цілей діяльності (наприклад, різні підходи до ліплення, малювання чи розповіді про іграшку).
- Використання сенсорного досвіду в різних видах діяльності.

Принципи сенсорного виховання:

- Збагачення сенсорного досвіду - розвиток сприйняття кольору, форми, звуків, м’язового чуття тощо.
- Поєднання з діяльністю - навчання має відбуватись у грі, творчості, побутових ситуаціях, а не лише в абстрактних вправах.
- Узагальнені знання та дії - формування загальних способів обстеження предметів.
- Систематизація - дитина має зіставляти нову інформацію з уже наявними еталонами.

Важливо створити середовище, де дитина має змогу досліджувати, помилятися і виправляти помилки.

РОЗДІЛ ІІ
ДОСВІДНО-ПОШУКОВА РОБОТА З ФОРМУВАННЯ СЕНСОРНИХ ЗДІБНОСТЕЙ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

2.1. Вивчення рівня сформованості сенсорних здібностей за допомогою об'єктів неживої природи

Дослідження проводилося у старшій групі дитячого садка «Промінець».

Мета експерименту: визначити рівень сформованості сенсорних здібностей через ознайомлення дітей старшого дошкільного віку з об'єктами неживої природи.

Завдання:

1. Підібрати діагностичний матеріал та необхідне обладнання для виявлення впливу процесу ознайомлення дітей старшої групи з явищами та процесами неживої природи на формування чуттєвих здібностей.
2. Провести діагностику рівня сформованості сенсорних здібностей через ознайомлення дітей старшої групи з неживою природою.

Сенсорне виховання дітей дошкільного віку передбачає:

1. Формування усвідомлено-правильного ставлення до природних явищ та об'єктів.
2. Ознайомлення дітей із природою (живою і неживою), в основу якого має бути покладено екологічний підхід, тобто опора на основні ідеї та поняття екології.

Ці два напрями тісно та нерозривно пов'язані між собою. З цього випливає, що діагностику сенсорної вихованості дошкільнят необхідно проводити з урахуванням їхніх вікових особливостей за двома напрямами: **формування сенсорних знань** та **чуттєво-правильного ставлення до природних явищ і об'єктів**.

Виходячи зі змісту програмного матеріалу («Програма виховання та навчання в дитячому садку»), ми окреслили **критерії сформованості сенсорних здібностей** у дітей старшого дошкільного віку:

Повнота – різноманіття об'єктів та сторін пізнаваного об'єкта.

Суттєвість знань – виділення головного, суттєвого.

Узагальненість знань – виявлення сутності.

Системність знань – пізнання сукупності об'єктивних суттєвих зв'язків.

Для визначення рівня сформованості сенсорних здібностей дітям старшої групи були запропоновані такі завдання за **методикою Т. Зеніної та О. Туркіної**.

Перше завдання – «Багатолика вода».

Мета завдання: визначити різноманіття сторін та станів пізнаваного об'єкта – води – та вміння передавати свої відчуття і почуття.

Обладнання та матеріали: рідка вода, лід, пара (кипляча вода).

Процедура проведення: Педагог просить дітей подивитися на те, що знаходиться на столі, та назвати ці речовини неживої природи. Потім ставить питання з метою розширити уявлення дітей про стан води:

Яка з представлених речовин може бути холодною і гарячою?

Яку з цих речовин можна нести у решітці, і вона не витікає?

Яка речовина утворюється за температури 0°С?

Яка речовина утворюється за температури 100°С?

Що спільного між цими речовинами, а в чому їх відмінності?

Де та як використовується вода людиною?

Де і як використовується лід?

Де та як використовується пара?

Що ти відчуваєш, коли тримаєш у руці крижинку?

Що ти відчуваєш, коли плаваєш у ванній кімнаті з теплою водою?

Що ти відчуваєш, якщо промок під дощем?

Отримані результати було оцінено нами за трьома рівнями: **високий, середній, низький.**

Високий рівень:

Дитина швидко і правильно називає речовини неживої природи та описує стан кожного з них. Відповідаючи на питання педагога, виявляє свою кмітливість та ерудованість. За допомогою прикметників-синонімів точно передає свої почуття та відчуття на запитання: «Що ти відчуваєш, коли тримаєш у руці крижинку? Що ти відчуваєш, коли плаваєш у ванній кімнаті з теплою водою? Що ти відчуваєш, якщо промок під дощем?». Також наводить приклади зі свого особистого життєвого досвіду. Здатна виділити різноманіття станів води.

Середній рівень:

Дитина переважно швидко і правильно називає представлені речовини неживої природи та описує стан кожного. Відповідаючи на питання педагога, іноді виявляє свою кмітливість та ерудованість. За допомогою прикметників-синонімів намагається точно передати свої почуття та відчуття на запитання: «Що ти відчуваєш, коли тримаєш у руці крижинку? Що ти відчуваєш, коли плаваєш у ванній кімнаті з теплою водою? Що ти відчуваєш, якщо промок під дощем?». За допомогою педагога наводить приклади зі свого особистого досвіду. В основному здатна виділити різноманіття станів води.

Низький рівень:

Дитина, називаючи речовини неживої природи та описуючи їх стани, припускається значних помилок. Насилу відповідає на питання педагога і виявляє свою кмітливість. Важко за допомогою прикметників-синонімів передати свої почуття та відчуття на запитання: «Що ти відчуваєш, коли тримаєш у руці крижинку? Що ти відчуваєш, коли плаваєш у ванній кімнаті з теплою водою? Що ти відчуваєш, якщо промок під дощем?». Не може навіть за допомогою педагога навести приклади зі свого власного досвіду. Не здатна виділити різноманіття станів води.

Друге завдання – «Камені».

Мета завдання: виявити за допомогою органів чуття (зорово і навпомацки) суттєве – камені бувають різними.

Обладнання та матеріали: набори річкових та морських каменів, музичні твори.

Процедура проведення: Педагог каже дітям: «Зараз я увімкну музику (шуми моря). Ви закриєте очі та уважно її слухатимете і уявіть картинку, яку вам підкаже музика». Як тільки музика перестає звучати, він ставить запитання (звертаючись до кожної дитини):

Що ти почув?

Які картинки промайнули перед твоїми очима?

А ти був на морі?

Що ти там бачив?

Після того, як діти дають відповідь – камені; педагог просить їх знайти на підносі морське каміння і покласти його перед собою:

Які вони – морські камені?

Якої форми та кольору?

Яка у них поверхня?

Чому вони гладкі навпомацки?

Після отриманих відповідей педагог просить дітей знайти на підносі річкове каміння і покласти перед собою, потім ставить запитання:

Які вони – річкові камені?

Якої форми та кольору вони?

Яка у них поверхня?

Чому вони шорсткі навпомацки?

Де і для чого застосовуються морські та річкові камені?

Високий рівень:

Дитина правильно і швидко відповідає на запитання: «Які картинки промайнули перед твоїми очима? А ти був на морі? Що ти там бачив?». Легко називає форму і колір морського та річкового каміння. З інтересом і захопленням пояснює, чому поверхня морського каміння гладка, а річкових –

шорстка і нерівна, тобто здатна виділити суттєве в предметі. Докладно розповідає, де і для чого використовуються камені.

Середній рівень:

Дитина переважно правильно і швидко відповідає на запитання: «Які картинки промайнули перед твоїми очима? А ти був на морі? Що ти там бачив?». Трохи важко називає форму і колір морського та річкового каміння. Із захопленням пояснює, чому поверхня морського каміння гладка, а річкових – шорстка і нерівна, тобто здатна виділити суттєве в предметі. Досить докладно розповідає, де і для чого застосовуються камені.

Низький рівень:

Дитина не завжди правильно і швидко відповідає на питання педагога. Важко при відповіді на запитання: «Які картинки промайнули перед твоїми очима? А ти був на морі? Що ти там бачив? Чим морське каміння відрізняється від річкових?». Не може назвати форму і колір морського і річкового каміння або називає з великими труднощами. Навіть за допомогою педагога не може розповісти, де і для чого використовуються камені.

Третє завдання – «Пори року».

Мета завдання: визначити сукупність об'єктивних суттєвих зв'язків між порами року.

Обладнання: альбомний лист, кольорові олівці чи фломастери.

Процедура проведення: Завдання проводиться індивідуально з кожною дитиною. Педагог запитує у дитини: «Яка пора року тобі найбільше подобається і чому?» Потім просить: «Намалюй картинку, де буде зображено цю пору року. Назви пору року, яка настане після твоєї улюбленої пори року, скажи, що піде за нею».

Потім педагог пропонує дати відповідь на запитання: «Коли це буває?»

Світить яскраве сонце, діти купаються у річці.

Дерева вкриті снігом, діти катаються на санчатах.

З дерев опадає листя, відлітають на південь птахи.

На деревах розпускаються листочки та розквітають проліски.

Оцінка результатів діяльності дитини:

Високий рівень:

Дитина правильно називає пори року; перераховує їх у потрібній послідовності; знає характерні ознаки кожної з них; виявляє творчість та фантазію при відповіді на запитання: «Яка пора року тобі подобається більше і чому?». По пам'яті відтворює сезонні особливості тієї чи іншої пори року. Коментує свій малюнок. Виражає естетичне ставлення до природи.

Середній рівень:

Дитина правильно називає пори року. Іноді важко назвати їх у потрібній послідовності. В основному знає характерні ознаки кожної пори року, але допускає незначні помилки. На запитання: «Яка пора року тобі подобається більше і чому?» – відповідає однозначно. У малюнку відображає суттєві ознаки тієї чи іншої пори року. Виражає естетичне ставлення до живої та неживої природи.

Низький рівень:

Дитина не завжди правильно називає пори року. Важко назвати їх у потрібній послідовності. Не знає характерних ознак пори року. У відповіді на запитання: «Яка пора року тобі подобається більше і чому?» – називає лише пору року. У малюнку не може відобразити характерні ознаки тієї чи іншої пори року. Не виражає естетичне ставлення до живої та неживої природи.

Перейдемо безпосередньо до підрахунку результатів констатуючого експерименту в експериментальній та контрольній групах.

З експериментальної групи у констатуючому експерименті брали участь усі 8 (100%) дітей, з них:

5 (62,5%) дітей виконали всі запропоновані завдання на **високому рівні**;

2 (25%) дітей – на **середньому рівні**;

1 (12,5%) дитина – на **низькому рівні** (див. табл.2.1 та додатки А, Б).

Таблиця 2.1

Результати експерименту, що констатує, в експериментальній групі

№	Ф.І.дитина	Завдання 1. «Багатолика вода»	Завдання 2. «Каміння»	Завдання 3. «Пори року»	Результат по групі
1	Ст. Сашко	високий	високий	середній	високий
2	р. Олена	низький	середній	середній	середній
3	До. Оля	середній	високий	високий	високий
4	М. Віка	середній	високий	високий	високий
5	С. Таня	високий	високий	високий	високий
6	Т. Олег	високий	високий	середній	високий
7	У. Галя	низький	середній	низький	низький
8	Ш. Паша	середній	високий	середній	середній

Вищі результати були отримані під час виконання другого завдання «Камені».

- 6 (75%) – високий рівень;
- (25%) – середній рівень.

Завдання «Пори року» діти виконали так:

- (37,5%) – високий рівень;
- (50%) – середній рівень;
- (12,5%) – низький рівень.

Завдання «Багатолика вода» виконали трохи гірше:

- (37,5%) – високий рівень;
- (37,5%) – середній рівень;
- (25%) – низький рівень (див. таблицю 1).

З контрольної групи у констатуючому експерименті брали участь також усі 8 (100%) дітей, з них:

- (50%) дитину виконали завдання на найвищому рівні;
- (50%) – на середньому рівні (див. табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Результати констатуючого експерименту у контрольній групі

№	Ф.І.дитина	Завдання 1. «Багатолика вода»	Завдання 2. «Каміння»	Завдання 3. «Пори року»	Результат по групі
1	Д. Альоша	середній	високий	високий	високий
2	Д. Віра	високий	високий	середній	високий
3	К.Міла	високий	середній	середній	середній
4	М.Надія	середній	високий	високий	високий
5	Н. Женя	високий	середній	високий	високий
6	Р.Даніл	низький	середній	середній	середній
7	Т.Даша	середній	високий	середній	середній
8	Я.Ліна	середній	середній	високий	середній

Вищі результати були отримані під час виконання другого завдання «Камені».

- 4 (50%) – високий рівень;
- (50%) – середній рівень.

Завдання «Пори року» діти виконали так:

- (50%) – високий рівень;
- (50%) – середній рівень.

Завдання «Багатолика вода» виконали так:

- (37,5%) – високий рівень;
- (50%) – середній рівень;
- (12,5%) – низький рівень (див. табл. 2.2).

2.2. Способи формування сенсорних здібностей у процесі ознайомлення дітей старшого дошкільного віку з неживою природою

Перед дослідженням було поставлено таку мету: **формування сенсорних здібностей у дітей старшої групи в процесі ознайомлення з явищами і предметами неживої природи**.

Нами були спеціально розроблені заняття з ознайомлення дітей старшої групи з водою, сонцем, порою року - осінню, туманом.

Кожне із проведених нами занять було націлене не тільки на формування та розвиток сенсорних здібностей у дітей, а й на формування знань про процеси, предмети, явища неживої природи.

Що таке «комплексне заняття»?

Комплексне заняття - це творча справа вихователя, його можна організувати по-різному, цікаво. Воно ефективно та всебічно розвиває особистість дитини, а поєднання різних видів діяльності сприяє легшому та швидшому формуванню ставлення до змісту заняття [34; с. 102].

Необхідно відзначити дуже важливий момент, що стосується теми та змісту кожного заняття, - це тісне і системне вивчення програмного матеріалу, як про живу, так і про неживу природу. Насправді дуже важко відокремити один матеріал від іншого. До того ж, годин у програмі на вивчення неживої природи відведено значно менше.

Перше заняття, яке ми провели, називається **«Чарівна крапля води»** (додаток В). Мета заняття - познайомити дітей з такими властивостями води, як прозорість, відсутність смаку та запаху, здатність бути розчинником та мати пам'ять.

Дане заняття складалося з чотирьох складових частин: вступної частини, ігрового практикуму, проведення дослідження «Чарівна вода» та творчої роботи дітей.

На самому початку заняття дітям старшої групи потрібно було відгадати загадку і здогадатися, про що йтиметься на цьому занятті.

Після цього ми оголосили дітям правильну відповідь - «вода» та запропонували взяти активну участь у наступному завданні - грі «Мама Хмарка». Ми, ведучі, перетворилися на маму Хмарку, а діти на крапельки води (їх це перетворення дуже потішило) і оголосили всім: «Йде дощик». Потім запитали: «Що повинні робити в цей час крапельки?» Діти відповіли: «Стрибати» і почали стрибати: хто високо, а хто тихенько. Я сказала: «Дощ

розійшовся», і діти застрибали ще інтенсивніше і вище, тобто почали намагатися передати інший - посилений - стан дощу. Потім я сказала, що їм настав час вирушити на землю і перетворитися на струмки. Вони знову пострибали, взялися за руки, щоб утворити невеликі ланцюжки-струмочки, які плавно з'єдналися у великий хоровод-струмочок. І всі разом знову стрибають, і я прошу їх з'єднатися в один великий ланцюжок - річку, яка потекла, потекла та потрапила в океан - прошу дітей утворити велике коло. Діти з великим задоволенням виконують усе, що я кажу, сміються, радіють від можливості перевтілитися, а більше від того, що можна рухатися. Але деякі, особливо активні, почали навіть пустувати, тому довелося зробити їм зауваження.

Далі оголошую: «Мама Хмарка звеліла своїм діткам повернутися додому на небо, коли вигляне сонечко». Сонечко визирнуло, і що сталося з водою? Діти відповідають: «Вода почала випаровуватися». Прошу їх знову пострибати і повернутися до мами Хмарки.

Після закінчення гри діти повернулися на свої місця і ще довго не могли заспокоїтися та зібратися. Ми трохи почекали, а потім почали ставити їм питання: «Де зустрічається крапелька води? А що таке вода? Якими властивостями вона володіє?» Діти швидко та з цікавістю відповідали на запитання, наводили приклади. Деякі діти почали наводити приклади зі свого життя (наприклад, «Я з мамою розмішував у воді фарби різних кольорів», «заморожував і робив із неї новорічні іграшки», «ми їздили відпочивати влітку на морі та купалися у воді» та інші).

Щоб точно з'ясувати, чи праві ми, чи не зовсім, просимо дітей «пройти в нашу лабораторію», але спочатку необхідно згадати, як ми повинні поводитися в ній. Діти почали пояснювати, що можна, а що не можна робити у лабораторії.

Після цього ми пропонуємо провести дослідження **«Чарівна крапля».** Ми просимо дітей опустити у склянку з водою свої іграшки та запитуємо у

них: «Чи добре видно їх?» Вони відповідають і разом робимо висновок, що вода має таку властивість, як **прозорість.**

Далі питаємо у дітей: «Чи є у води смак? Чи пахне вона чимось?» Вони із задоволенням пробують воду та кажуть, що смаку немає. Нюхають, принюхуються і кажуть: «Ні, не пахне». Після відповідей ми разом робимо висновок, що **вода не має ні смаку, ні запаху**.

Далі пропонуємо дітям опустити у воду по шматочку цукру і запитуємо у них: «Що відбувається?» Вони відповідають: «Розчиняється», і ми робимо висновок – **вода є розчинником**.

Потім дивимося фрагменти мультфільмів «Дюймовочка» та «Сестриця Оленка та братик Іванушка» та запитуємо у дітей: «Що відбувається з героями мультфільмів?» Вони дають відповіді, і ми разом робимо висновок про те, що **вода здатна накопичувати хорошу або погану енергію**.

Робимо висновок по всьому експерименту: **вода - одна з найдивовижніших речовин. Вона має багато властивостей: прозорість, не має смаку і запаху, є розчинником, має пам'ять.**

Ми пропонуємо дітям виконати останнє колективне творче завдання з малювання на тему «Вода» (діти знову пожвавлюються, радіють і поспішають якнайшвидше намалювати, а також сперечаються один з одним). Після того, як вони намалювали, розглядаємо малюнок та робимо висновки з усього заняття.

Друге заняття **«Сонце, сонце, заглянь у віконце»** (додаток В) ми присвятили вивченню сонця. Перед нами була поставлена мета: **сформувати у дітей уявлення про сонце як про розпечене небесне тіло кулястої форми, яке є джерелом тепла та світла для всього живого на Землі**.

Ми почали заняття з того, що повідомили дітям про прихід гостя - Карлсона, з яким ми зустрілися ще вранці дорогою до дитячого садка і який захотів зайти до дітей.

Діти дуже зраділи прильоту Карлсона. Він повідомив їм про свою ідею – полетіти на сонце. А у нас з дітьми одразу виникли питання: «На чому він зібрався летіти? Чому?»

Карлсон відповів на наші запитання легко і просто: «На своєму моторчику». Ми запитали у дітей: «Чи зможе Карлсон долетіти до сонця на своєму моторчику? На чому взагалі люди літають у космос?» Діти почали активно міркувати та пропонувати різні засоби, на яких він міг би полетіти. Далі ми запропонували дітям підійти до столу, на якому розкладені розрізані картинки космічних кораблів, і зібрати їх. Зібрані картинки діти почали показувати Карлсону та розповідати, у кого що вийшло.

Після цього ми запропонували дітям пограти у гру **«Космонавти»**. Усі діти з великим захопленням брали участь у грі, побігали, виявили пильність «при посадці».

І знову почалися запитання Карлсона. Ми з дітьми стали питати у нього: «У якому одязі він полетить? Чому?» Діти намагалися пояснити Карлсону, що він не зможе підлетіти до сонця (що воно гаряче, і наближаючись до нього, можна згоріти, що воно величезних розмірів і по ньому не пройтися). Потім ми запропонували дітям уявити, що вони на сонці і почати малювати, хто буде домальовувати, а хтось одразу починає малювати.

Далі демонструємо дітям картинку із засмаглими дітьми та запитуємо у дітей та Карлсона: «А ви влітку засмагали на пляжі? Як улітку світить сонце? Чому діти на картинці такі засмаглі? Чи можемо ми, перебуваючи на землі, згоріти від сонця?» Діти голосно й активно відповідають на запитання, намагаються пояснити свої відповіді і навіть наводять приклади зі свого життєвого досвіду (наприклад, «Мій тато влітку згорів на сонці, і в нього почала «солодити» шкіра на спині», «А ми з мамою купували влітку сонячні окуляри», «А в нас була спека в 30°С» та інше).

Після цього ми пропонуємо дітям пограти в рухливу гру, що сприяє закріпленню знань про кулясту форму, яку має сонце та інші предмети, що оточують нас.

Трохи відпочивши і порухавшись, діти повернулися на свої місця. Ми запитали їх: «Що станеться, якщо сонце перестане світити? Що станеться з усіма живими організмами?» та інше. І показали їм квітку, яка кілька днів простояла у шафі без сонячного світла. Діти розглядали квітку, співчували їй, деякі навіть погладили її листочки. В кінці заняття вони зліпили собі з пластиліну по сонечку і залишили його на згадку про нашу зустріч із Карлсоном.

Третім заняттям стала організована нами прогулянка **«Спостереження за березою восени»** (додаток В), яку ми провели з метою **формування уявлення про зміни в живій природі, пов'язані з порою року (осінь).**

Ми прийшли з дітьми в осінній парк, походили, побігали в ньому, назбирали листочків і зробили великі букети. Діти вдихали лісовий запах, тобто «збагатилися» тисячею всіляких приємних емоцій та почуттів.

Прогулюючись з дітьми парком, ми звертаємо увагу на березу, підходимо до неї і починаємо ставити дітям питання: «Що це за дерево? Який у неї стовбур? Які зміни відбулися з березою? Де лежать листочки? Яка пора року зараз? Що відбувається з деревами восени?» тощо. Діти відповідають на наші запитання, деякі відразу встигають обсипати один одного листям, зібраним із землі.

Далі пропонуємо трошки пограти в гру **«Біжи до берези»** для того, щоб діти порухалися та закріпили отримані знання про березу.

Після цього ми запропонували дітям зібрати красиві та кольорові осінні букети з листя різних дерев та зробити висновок про те, що відбувається в природі восени.

Четверте заняття **«Спостереження за станом природи»** (додаток В), як і попереднє, ми провели поза стінами дошкільного навчального закладу,

на вуличному майданчику. Його метою стало **формування уявлення про природне явище – туман і вміння помічати особливості цього явища.**

Спочатку ми розповіли дітям про туман, який здебільшого буває восени, пояснили, з чого він складається і, звичайно, «увійшли» до нього. А потім стали питати у них: «Як вам дихається? Яке повітря у тумані? Чи густий туман? Яке небо під час туману?» тощо. Поговоривши, запропонували дітям уявити, що ми їжачки в тумані, які хочуть трохи попрацювати – зібрати сміття на території дитячого садка.

Після прибирання території, трохи відпочивши, запропонували дітям виконати завдання **«Зобрази настрій»**. Діти за допомогою міміки та жестів мали передати різні настрої, пов'язані зі змінами природи, зі зміною настрою у різних ситуаціях. Загалом прогулянка пройшла успішно, діти із задоволенням поповнили свої знання про явище природи – туман.

У ході всіх проведених нами комплексних занять було здійснено цілеспрямовану роботу з формування сенсорних здібностей у дітей старшого дошкільного віку та виховання почуття любові до навколишнього світу.

2.3. Порівняльний аналіз результатів дослідження

Мета контрольного експерименту - **виявлення позитивного впливу розроблених занять на формування сенсорних здібностей у дітей старшого дошкільного віку**.

Контрольний експеримент, так само як і формуючий, проводився з дітьми експериментальної та контрольної груп.

Після того, як ми розробили та апробували комплексні заняття (з дітьми експериментальної групи), спрямовані на формування сенсорних здібностей у дітей старшої групи засобами неживої природи, нам необхідно було перевірити, чи є результат від виконаної роботи, що повинні скоригувати у своїй подальшій діяльності педагоги дошкільного навчального закладу «Промінь» і на що їм потрібно звернути увагу.

Для виявлення результатів проведеної роботи ми використали той самий діагностичний матеріал, що й до проведення комплексних занять – знову поговорили індивідуально з кожною дитиною та запропонували виконати три завдання («Багатолика вода», «Камені» та «Пори року»).

Спробуємо порівняти отримані результати до проведення комплексних занять з дітьми та після, тобто результати констатуючого та контрольного експерименту.

Перейдемо до підрахунку результатів контрольного експерименту в експериментальній та контрольній групах.

В експериментальній групі після проведених з дітьми комплексних занять результати зросли. У контрольному експерименті брали участь також 8 (100%) дітей, з них:

6 (75%) дітей виконали запропоновані завдання на **високому рівні**;

2 (25%) дітей – на **середньому рівні**.

Дітей, які виконали завдання на низькому рівні, не виявлено (див. табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Результати контрольного експерименту в експериментальній групі

№	Ф.І.дитина	Завдання 1. «Багатолика вода»	Завдання 2. «Каміння»	Завдання 3. «Пори року»	Результат по групі
1	Ст. Сашко	високий	високий	середній	високий
2	р. Олена	середній	високий	високий	високий
3	До. Оля	середній	високий	високий	високий
4	М. Віка	високий	високий	високий	високий
5	С. Таня	високий	високий	високий	високий
6	Т. Олег	високий	високий	середній	високий
7	Так. Галя	середній	середній	середній	середній
8	Ш. Паша	середній	високий	середній	середній

Аналіз результатів за окремими завданнями наступний:

Завдання «Багатолика вода» діти експериментальної групи на контрольному етапі експерименту виконали краще після проведених з ними комплексних занять:

- (50%) – високий рівень;
- (50%) – середній рівень.

Завдання «Камені» діти експериментальної групи виконали ще краще:

- 7 (87,5%) – високий рівень;
- (12,5%) – середній рівень.

Завдання «Пори року» діти виконали також краще, ні в кого з дітей не було виявлено низький рівень.

- (50%) – високий рівень;
- 4 (50%) - середній рівень (див. таблицю 3 та додаток А, Б).

Комплексні заняття з дітьми контрольної групи не проводилися.

Таблиця 4

Результати контрольного експерименту у контрольній групі

№	Ф.І.дитина	Завдання 1. «Багатолика вода»	Завдання 2. «Каміння»	Завдання 3. «Пори року»	Результат по групі
1	Д. Альоша	середній	високий	високий	високий
2	Д. Віра	високий	високий	середній	високий
3	К.Міля	високий	середній	середній	середній
4	М.Надя	середній	високий	високий	високий
5	М.Женя	високий	високий	високий	високий
6	Р.Даніл	низький	середній	низький	низький
7	Т.Даша	середній	високий	середній	середній
8	Я.Ліна	середній	середній	середній	середній

У контрольній групі в контрольному експерименті брали участь також 8 (100%) дітей, їх:

- (62,5%) дітей виконали завдання на найвищому рівні;
- (37,5%) дітей – на середньому рівні;
- (12,5%) дитина – на низькому рівні (див. таблицю 4). Результат групи отримано нижче, ніж на початку експерименту.

Аналіз результатів за окремими завданнями наступний:

Завдання «Багатолика вода» виконали також:

- (37,5%) – високий рівень;
- (50%) – середній рівень;
- (12,5%) – низький рівень.

Завдання «Камені» виконали у цій групі краще:

- 5 (62,5%) – високий рівень;
- (37,5%) – середній рівень.

Завдання «Пори року» діти виконали гірше, ніж на початку експерименту:

- (37,5%) – високий рівень;
- (50%) – середній рівень;
- (12,5%) – низький рівень (див. таблицю 4).

Порівняльний аналіз результатів дослідження

Порівнюючи отримані результати діагностичного дослідження, ми дійшли висновку: діти як в експериментальній, так і в контрольній групі показали високий рівень сформованості сенсорних знань та здібностей. Проте нами було встановлено, що проведені **комплексні заняття в експериментальній групі підвищили рівень сформованості сенсорних здібностей.**

Виявлений у ході дослідження в експериментальній групі високий рівень впливу процесу ознайомлення дітей з неживою природою на формування сенсорних здібностей (додаток А, Б) можна пояснити тим, що робота вихователів з ознайомлення дітей з живою та неживою природою здійснювалася **паралельно, регулярно та комплексно**. Значне місце у роботі з дітьми старшої групи педагоги приділяли таким методам виховання, як **спостереження за явищами та процесами неживої природи** та **практична діяльність дітей на заняттях.**

Результати показали, що робота з формування та розвитку почуттів у дітей, їх взаємодії зі світом неживої природи проводилася і проводиться вихователями з використанням **наочності, музичного супроводу, проведенням різноманітних дослідів** (педагогічний процес достатньо оснащений для цього в даному дитячому садку).

2.4. Методичні рекомендації педагогам щодо організації та удосконалення роботи з формування сенсорних здібностей у дітей старшого дошкільного віку

Для того, щоб процес формування сенсорних здібностей дітей засобами неживої природи зробити ще більш досконалим, нами були розроблені **методичні рекомендації щодо організації та вдосконалення роботи педагогів дошкільних освітніх закладів**:

Вихователю необхідно (обов'язково!) на початку навчального року розробляти перспективне тематичне планування, що є основою високого позитивного результату всієї діяльності.

Вихователь повинен не тільки пояснити та проконтролювати виконання дій дитини на занятті або під час виконання різних завдань, а й **надати їй допомогу** у ході виконання будь-якої роботи.

Вихователям (а також батькам) важливо **пробуджувати у дітей інтерес та бажання до активної практичної діяльності на природі** (прибирання снігу, копання землі тощо).

Вихователям необхідно на початку роботи з групою з'ясувати, **як діти ставляться до екскурсій, прогулянок, ручної праці, що вони вже вміють робити своїми руками**.

Вихователям (і батькам) рекомендується **проводити екскурсії з дітьми в природу, організовувати спостереження та елементарні досліди з об'єктами неживої природи** у різні пори року.

Вихователі обов'язково повинні **вислухати враження дітей про побачене та почуте** на заняттях, екскурсіях чи прогулянках.

Бажано використовувати у системі сенсорного виховання дітей дошкільного віку **загадки про явища неживої природи.**

Під час прогулянок, екскурсій на природу вихователь може організувати **збирання природного матеріалу** (камінці, пісок тощо), що сприяє активному сприйняттю дітьми форми, кольору.

Вихователям важливо проводити **заняття із сенсорного виховання дітей у першій половині дня**. Щоб діти не втомлювалися і не перевтомлювалися від одноманітності, не варто затягувати час занять.

Вихователю потрібно **навчити дітей працювати в колективі, щось робити спільно**.

Вихователям необхідно **залучати батьків до виготовлення вдома разом із дітьми виробів із природного матеріалу**.

Висновки до розділу 2

Мета дослідження: визначити рівень сформованості сенсорних здібностей дітей старшого дошкільного віку через ознайомлення з об'єктами неживої природи.

Завдання дослідження:

- Підібрати діагностичні методики.
- Провести діагностику сенсорних здібностей дітей через спостереження за неживою природою.

Сенсорне виховання включає:

- Формування правильного ставлення до природи.
- Ознайомлення з природними об’єктами на основі екологічного підходу.
- Діагностика здібностей проводилась за двома напрямками:
- Сенсорні знання (знання про об’єкти).
- Чуттєве ставлення до природи.

Критерії оцінювання сенсорних здібностей (згідно з програмою):

- Повнота знань.
- Суттєвість (виділення головного).
- Узагальненість.
- Системність.

Опис діагностичних завдань:

1. «Багатолика вода». Мета: виявити здатність дітей розпізнавати різні стани води та описувати відчуття. Рівні оцінювання: високий, середній, низький.

2. «Камені». Мета: через дотик та зір виявити здатність до сенсорного аналізу та виділення відмінностей між морськими й річковими каменями. Використовувались музичні фрагменти, запитання та порівняння.

3. «Пори року». Мета: встановити розуміння змін у природі та зв’язків між порами року через малюнок і запитання. Результати констатуючого експерименту

Мета формувального етапу експерименту: формування сенсорних здібностей у дітей старшої дошкільної групи шляхом ознайомлення з явищами і предметами неживої природи.

Особливості підходу:

Розроблені комплексні заняття, які поєднують ігрову, пізнавальну, дослідницьку та творчу діяльність.

Тематика занять: вода, сонце, осінь, туман.

Кожне заняття спрямоване на:

- розвиток сенсорних здібностей (сприймання, аналіз властивостей об’єктів);
- формування знань про явища неживої природи;
- емоційне залучення дітей через образні ігри, рухову активність та творчість.

Ключові приклади занять:

"Чарівна крапля води": ознайомлення з властивостями води: прозорість, відсутність запаху та смаку, здатність розчиняти речовини, «пам’ять». Проведено дослідницький практикум: експерименти з водою.

Ігрова вправа "Мама Хмарка": активне відтворення круговороту води в природі. Завершення – малювання на тему "Вода".

"Сонце, сонце, заглянь у віконце": формування уявлення про сонце як джерело світла й тепла. Інтеграція персонажа (Карлсон) для емоційного залучення. Ігри, обговорення впливу сонця на людину, спостереження змін у живій природі. Завершення – ліплення сонця з пластиліну.

Прогулянка "Спостереження за березою восени": ознайомлення з сезонними змінами у природі. Сенсорне сприйняття через дотик, зір, нюх (збір листя, спостереження).

Гра "Біжи до берези", складання букетів з листя.

Прогулянка "Спостереження за станом природи – туман": ознайомлення з природним явищем – туманом. Аналіз відчуттів у тумані: дихання, вологість, видимість.

Рольова гра "їжачки в тумані", вправа "Зобрази настрій".

Проведені комплексні заняття сприяють: розвитку сенсорних здібностей; формуванню пізнавального інтересу; вихованню любові до природи; збагаченню словника і досвіду дітей через емоційно насичені форми роботи.

Експериментальна група (8 дітей):

- Високий рівень: 5 дітей (62,5%)
- Середній рівень: 2 дитини (25%)
- Низький рівень: 1 дитина (12,5%)

Найкраще виконане завдання: «Камені» - 75% високий рівень

Контрольна група (8 дітей):

- Високий рівень: 4 дітей (50%)
- Середній рівень: 4 дітей (50%)

Найкраще виконане завдання: також «Камені» - 50% високий рівень

Ознайомлення дітей з об’єктами неживої природи (вода, каміння, пори року) ефективно сприяє розвитку сенсорних здібностей.

Методика виявила дієвість інтегрованого підходу - поєднання спостереження, відчуттів, асоціацій і творчості.

Найвищий рівень результатів зафіксовано в завданні «Камені», що підтверджує важливість залучення дітей до чуттєвого досвіду через природні об’єкти.

Основні методичні рекомендації педагогам:

1. Перспективне тематичне планування — обов'язкове на початку навчального року для досягнення високих результатів у формуванні сенсорних здібностей.

2. Активна педагогічна підтримка — вихователь має не лише контролювати, а й допомагати дитині під час виконання завдань.

3. Формування інтересу до практичної діяльності на природі — важливо заохочувати дітей до участі в природоорієнтованій діяльності (прибирання снігу, копання землі тощо).

4. Попереднє вивчення інтересів дітей — з'ясування ставлення до прогулянок, екскурсій, ручної праці та наявних практичних навичок.

5. Систематичні спостереження та досліди на природі — екскурсії в різні пори року з вивченням об'єктів неживої природи (туман, вода, каміння тощо).

6. Аналіз вражень дітей — обов'язкове обговорення побаченого та почутого для емоційного закріплення досвіду.

7. Використання загадок про явища неживої природи — як засіб сенсорного розвитку та мовленнєвої активності.

8. Збирання природного матеріалу — сприяє розвитку сприйняття форми, кольору, текстури.

9. Заняття проводити в першій половині дня — оптимальний час для сенсорного розвитку, без перевтоми.

10. Навчання спільній діяльності — розвиток колективних навичок і вміння взаємодіяти.

11. Співпраця з батьками — спільне виготовлення виробів з природного матеріалу вдома.

ВИСНОВКИ

Теоретичне вивчення проблеми та результати педагогічного експерименту підтвердили коректність висунутої гіпотези та дозволили сформулювати висновки.

Проаналізувавши психолого-педагогічну літературу на тему дослідження, нами була вивчена проблема сенсорного виховання дітей дошкільного віку в зарубіжній та вітчизняній дошкільній педагогіці.

Спираючись на роботи Л.А. Венгера, Н.М. Підд'якова, А.П. Усової, ми вивчили особливості формування сенсорних здібностей у дошкільнят та методи ознайомлення дітей старшого дошкільного віку з неживою природою.

Для визначення впливу процесу ознайомлення дітей з явищами та процесами неживої природи на формування сенсорних здібностей було підібрано діагностичний матеріал (завдання «Багатолика вода», «Камені», «Пори року») та необхідне обладнання до них (вода, лід, сніг, морські та річкові камені, ілюстрації пір року).

У результаті проведеного дослідження більшість дітей виявили високий рівень сформованості сенсорних знань та здібностей. Такий високий результат виявлено невипадково, оскільки ми організували та провели низку комплексних занять з ознайомлення дошкільнят з явищами неживої природи («Чарівна крапля води», «Сонце, сонце, заглянь у віконце», «Спостереження за березою восеені», «Спостереження за станом погоди (туман)»), а також педагоги дитячого садка «Промінь» системно, поетапно і паралельно організовують вивчення розділу «Жива і нежива природа», ґрунтуючи свою роботу на принципах наступності та доступності виховання. Це відбувалося незважаючи на те, що в програмі мало годин приділяється вивченню неживої природи.

З метою удосконалення роботи педагогів дошкільного навчального закладу щодо формування сенсорних здібностей у дітей старшого дошкільного віку нами було розроблено методичні рекомендації.

Знайомство дитини з явищами неживої природи має не лише служити засобом накопичення вражень та емоцій про навколишній світ, а й виступати як інструмент розвитку її розумової діяльності. А це можливо в тому випадку, коли явища будуть узагальнені і являтимуть собою певну систему знань про реальну дійсність. Звідси випливає необхідність систематичного, а не епізодичного ознайомлення дошкільнят з явищами неживої природи.

СПИСОК ВИКОРИТСАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання: Науково-методичний посібник. – К.: ІЗИН, 1998.

2. Бондар В. І. Дидактика: Підручник. – К.: Либідь, 2005. – 264 с.

3. Власова О. І. Педагогічна психологія: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 2005. – 400 с.

4. Вознюк Н. М. Етико-педагогічні основи формування особистості: Навчальний посібник. – К.: Центр навч. літератури, 2005. – 196 с.

5. Волкова Н. П. Педагогіка: Навчальний посібник. – К.: Академія, 2003. – 576 с.

6. Волобуєва Т. В. Розвиток творчої компетентності школярів. - Х. : Основа, 2005. - 112 с.

7. Гончаренко С. Український педагогічний словник. - К. : Либідь, 1997. - 376 с.

8. Грушко О. В. Розвиток творчих здібностей молодших школярів у процесі мовленнєвої діяльності: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.09 / ін-т педагогіки АПН України. - К., 2005. - 20 с.

9. Єрмаков І. Освіта і життєва компетентність для ХХі століття // Завуч. - 2005. - № 19. - С. 13-16.

10. Забродський М. М. Педагогічна психологія: Курс лекцій. – К.: МАУП, 2000. – 189 с.

11. Зязюн і. А. Педагогіка добра: ідеали і реалії: Наук.-метод. посіб. - К. : МАУП, 2000. - 309 с.

12. Інтернет-конференція Сучасні освітні тенденції: технології та інструменти розвитку креативного мислення [Електронний ресурс]. – 1201. – Режим доступу до ресурсу: https://naurok.com.ua/conference/creative.

13. Карпенчук С. Г. Теорія і методика виховання: Навчальний посібник. – К.: Вища школа, 2005. – 180 с.

14. Клепіков О. І., Кучерявий І. Т. Основи творчості особи: Навч. посіб. - К. : Вища школа, 1996. - 295 с.

15. Комаровська О. А. Інтеграція мистецтв у вихованні талантів // Обдарована дитина. - 2005. - № 8. - С. 38-48.

16. Коновальчук М. Розвиток творчості молодших школярів :Система літературних завдань. - К. : Шкільний світ, 2010. - 120 с. - (Бібліотека «Шкільного світу»)

17. Кочерга О. В. Початок життя - становлення творчості : Посіб.для батьків дошкільнят та соціальних педагогів / Під заг. ред. С. Чередниченко. - К. : Кобза, 2003. - 256 с.

18. Кремень В. Г. Освіта і наука в Україні - інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати. / Василь Кремень. - К. : Грамота, - 2005. - 447 с.

19. Кузьмінський А. І., Омельяненко В. А. Педагогіка: Підручник. – К.: Знання-прес,2003. – 418 с.

20. Кутішенко В. П. Вікова та педагогічна психологія (курс лекцій): Навчальний посібник. – К.: Центр навч. літератури, 2005. – 128 с.

21. Лозниця В. С. Психологія і педагогіка: основні положення. Навчальний посібник. – К.: “ЕксОб”, 1999. – 303 с.

22. Мартиненко В. Робота з дитячою книжкою // Початкова школа. – 2003. – №№ 7,8. – С.24 – 28, 40 – 43.

23. Масол Л. Концепція художньо-естетичного виховання учнів у загальноосвітніх навчальних закладах України // Шкільний світ. - 2002. - № 9. - С. 1-16.

24. Масол Л. М. Загальна мистецька освіта: теорія і практика: Монографія / Л. М. Масол. - К. : Промінь, 2006. - 432 с.

25. Машенко М. М. Музика і живопис на уроках літератури. - 2-ге вид., доп. - К. : Рад. школа, 1971. - 135 с.

26. Методика викладання української мови / За ред. С.І.Дорошенка. К.: Вища школа, 1992. – 398 с.

27. Миропольська Н. Є. Мистецтво слова в структурі художньої культури учня: теорія і практика. - К. : Парламентське видавництво, 2002. - 204 с.

28. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка: Навчальний посібник. – К.: Гранмна, 1999. – 350 с.

29. Моляко В. О. Творчий потенціал людини як психологічна проблема // Обдарована дитина. - 2005. - № 4. - С. 2-9.

30. Мудрак М. А. Вплив нетрадиційних завдань на формування літературнотворчих здібностей старшокласників // Обдарована дитина. - 1998. - № 7. - С. 9-11.

31. Наумчик М.М. Робота з дитячою книжкою// Позакласне читання. 4(3) клас. Тернопіль: Підручники та посібники, 1998. -128 с.

32. Овдійчук Л. М. Формування естетичних почуттів старшокласників на основі взаємодії мистецтв у процесі вивчення літератури: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / ін-т педагогіки АПН України. - К., 2005. - 20 с.

33. Осадченко І. І. Стимулювання творчої активності молодших школярів засобами поетичного слова: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.09 / Волинський державний університет імені Лесі Українки. - Луцьк, 2005. - 19 с.

34. Освітні технології: Навч.-метод. посіб. / О. М. Пєхота, А. З. Кіктенко, О. М. Любарська та ін.; за ред. О. М. Пєхоти. - К. : 2004. - 256 с.

35. Педагогіка в запитаннях і відповідях: Навчальний посібник / Л. В. Кондрашова, О. А. Пермяков та ін. – К.: Знання, 2006. – 252 с.

36. Педагогіка: Навчальний посібник / В. М. Галузяк, М. І. Сметанський, В. І. Шахов. – Вінниця: РВВ ВАТ “Віноблдрукарня”, 2001. – 200 с.

37. Педагогіка: Хрестоматія / Уклад.: А. І. Кузьмінський, В. Л. Омеляненко. – К.: Знання-Прес, 2006. – 700 с.

38. Педагогічний словник / За ред. М. Д. Ярмаченка. – К.: Педагогічна думка, 2001. – 516 с.

39. Підлужна Г.В. Позакласне читання молодших школярів як педагогічна проблема // Початкова школа. – 1998. – №7. – С. 18 – 22.

40. Підлужна Г.В. Позакласне читання молодших школярів: реакції та перспективи // Початкова школа. – 2004. – №6, С. 56 – 59.

41. Психологічна енциклопедія / Автор-упоряд. О. М. Степанов. - К. : Академвидав, 2006. - 424 с.

42. Робота з обдарованими дітьми. Сходинки творчого зростання. 1-4 класи: Посібник для вчителя/Упор. Гордіюк Н. М. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2010. – 152 с.

43. Роменець В. А. Психологія творчості: Навч. посіб. - 2-ге вид., доп. - К. : Либідь, 2001. - 288 с.

44. Рудницька О. П. Педагогіка: загальна та мистецька: Навч. посіб. - Т. : Навчальна книга - Богдан, 2005. - 360 с.

45. Савченко О. Я. Барвистий клубок: Дивись, міркуй, відповідай: Навчання і розваги. - К. : Бліц, 1996. - 176 с.

46. Савченко О. Я. Методика читання у початкових класах: посібник для вчителя. Київ: Освіта, 2007. 334 с.

47. Савченко О. Я. Методичні настанови щодо роботи за новим підручником «Читанка», 3 клас (Частина перша) // Початкова школа. - 2003. - № 8. - С. 23-30.

48. Савченко О. Я. Розвивай свої здібності: Навч. посіб. для мол. шк. - К. : Освіта, 1995. - 159 с.

49. Савченко О. Я. Сучасний урок у початкових класах - К. : Магістр, 1997. - 256 с.

50. Савченко О.Я. Від людини освіченої – до людини культури: Ціннісні орієнтації загальноосвітньої підготовки учнів // Рідна школа. – 1996. – №5 – 6. – С. 56 – 60.

51. Савченко О.Я. Сучасний урок у початкових класах. К.: Магістр – S, 1997.

52. Семенова А. В., Гурін Р. С. Осипова Т. Ю. Основи психології і педагогіки: Навчальний посібник. – К.: Знання, 2006. – 319 с.

53. Сисоєва С. О. Творчий розвиток учнів у контексті особистісно орієнтованого навчання. Гуманітарні науки. 2001. № 1. С. 110-118.

54. Степанов О. М., Фіцула М. М. Основи психології і педагогіки: Навчальний посібник. – К.: Академвидав, 2005. – 520 с.

55. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: В 5-ти т. - К. : Рад. школа, 1977. - Т. 5. - 638 с.

56. Телячук В.П., Лесіна О.В. Інноваційні технології впочатковій школі. Х.: ВГ «Основа», 2008.

57. Тименко В. П. Художня праця: Підруч. для 4 кл. загальноосвітніх шкіл. - К. : Промінь, 2004. - 143 с.

58. Ткачук Г.П. Уроки зустрічі з книжкою // Початкова школа – 2000. – №2. – С. 15 – 18

59. Франко І. Я. Із секретів поетичної творчості // Зібрання творів. : У 50-ти т. - К. : Наукова думка, 1981. - Т. 31. - С. 45-119.

60. Юрченко З. В. Самостійна художньо-словесна творчість учнів як засіб розвитку літературних здібностей: Дис. ... канд. пед. наук: 10.00.07 / Прикарпатський ун-т ім. В. Стефаника. - івано-Франківськ, 2001. - 220 л.

61. Явоненко М. В. Розвиток уяви і літературних здібностей молодших школярів // Початкова школа. - 2003. - № 3. - С. 14-17.

62. Як допомогти дитині стати творчою особистістю / Упоряд. Л. ШелеДОстова. - К. : Ред. загальнопед. газ., 2003. - 112 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Порівняльна таблиця результатів констатуючого та контрольного експериментів в експериментальній групі

№	Ф.І.дитина	Завдання 1. «Багатолика вода»		Завдання 2. «Каміння»		Завдання 3. «Пори року»		Середній результат по групі
		Констатуючий експеримент	Контрольний експеримент	Констатуючий експеримент	Контрольний експеримент	Констатуючий експеримент	Контрольний експеримент	
1	В. Саша	в	в	в	в	з	з	в
2	Г. Олена	н	з	з	в	з	в	з
3	К. Оля	з	з	в	в	в	в	в
4	М. Віка	з	в	в	в	в	в	в
5	З. Таня	в	в	в	в	в	в	в
6	Т. Олег	в	в	в	в	з	з	в
7	У. Галя	н	з	з	з	н	з	з
8	Ш. Паша	з	з	в	в	з	з	з

в – високий рівень, с – середній рівень, н – низький рівень.

Додаток Б

Порівняльна діаграма результатів констатуючого та контрольного експериментів в експериментальній групі

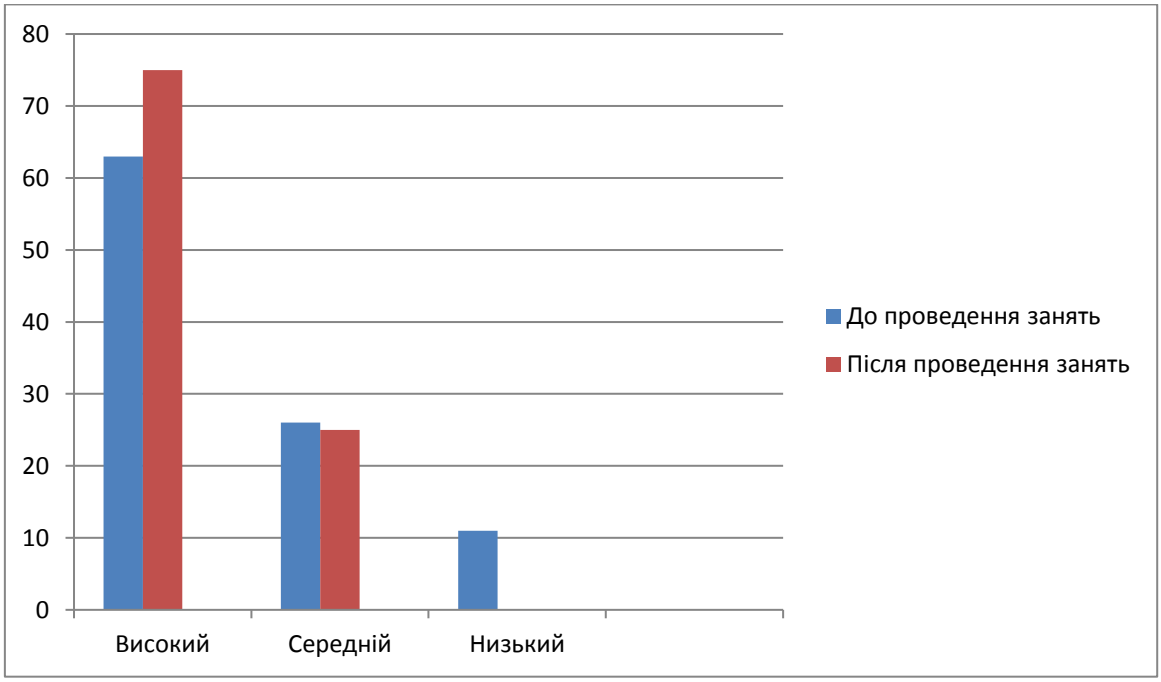

З експериментальної групи в констатуючому експерименті брали участь усі 8 (100%) дітей, їх:

(62,5%) дітей виконали всі запропоновані завдання високому рівні;

(25%) дітей – на середньому рівні;

(12,5%) дітей – на низькому рівні.

У контрольному експерименті брали участь також 8 (100%) дітей, їх:

(75%) дітей виконали запропоновані завдання на високому рівні,

(25%) дітей – на середньому рівні.

Додаток В

Конспекти комплексних занять

Заняття 1. «Чарівна крапля води»

Цілі:

Познайомити дітей із властивостями води (прозорість, відсутність смаку та запаху, здатність бути розчинником, пам'ять води).

Розвивати навички проведення лабораторних дослідів (закріплювати вміння працювати з прозорим скляним посудом: скляними стаканчиками, паличками; закріплювати вміння працювати з незнайомими розчинами, дотримуючись при цьому необхідних заходів безпеки).

Розвивати соціальні навички: вміння працювати у групі, домовлятися, враховувати думку партнера, а також відстоювати свою думку, доводити свою правоту.

Збагачувати словник дітей іменниками, прикметниками, дієсловами на тему заняття.

Попередня робота: розгляд глобуса, карти світу, проведення міні-бесіди «Якби не було води», завчання віршів про джерело, річку, море.

Обладнання: ілюстрації на тему "Вода", аудіозапис, відеозапис, колби, вода, молоко, цукор, дрібні іграшки, склянки з питною водою, фломастери, аркуші паперу.

Хід заняття

Частина 1. Вступна.

Вихователь: Для того, щоб дізнатися, про що сьогодні йтиметься на нашому занятті, відгадайте загадку:

Якщо руки наші у ваксі,

Якщо на ніс сіли ляпки,

Хто тоді нам перший друг,

Зніме бруд з обличчя та з рук?

Без чого не може мати

Ні готувати, ні прати,

Без чого, ми скажем прямо,

Людина вмирати?

Щоб лився дощ із неба,

Щоб росли колоски хліба,

Щоб пливли кораблі,

Щоб варились киселі,

Щоб не було лиха –

Жити не можна нам без… (Води)

Сьогодні ми поговоримо про воду. Ми згадаємо, що знаємо.

Де ми можемо побачити краплю води?

(Діти декламують вірші про джерело, річку, море. На дошці ілюстрації різних водойм.)

Частина 2. Ігровий практикум «Мама Хмарка».

Вихователь: Давайте уявимо, що я – мама Хмарка, а ви – мої дітки. Робіть усе, що скажу.

Крапельки, вам час вирушати в дорогу (звучить аудіозапис зі звуками дощу). Полетіли крапельки на землю. Пострибали, пострибали… (Діти стрибають). Нудно їм стало поодинці стрибати. Зібралися вони разом і потекли маленькими веселими струмками. («Крапельки» складають струмки, взявшись за руки). Зустрілися потічки і стали великою річкою. («Струмки» з'єднуються в один ланцюжок). Пливуть крапельки до великої річки, мандрують.

Текла, текла річка та потрапила у великий океан. *(Діти перебудовуються у великий хоровод і рухаються по колу)*. Плавали, плавали крапельки в океані, а потім згадали, що мама Хмарка веліла їм додому повернутися. А тут сонечко пригріло. Стали крапельки легкими, потягнулися вгору. Випарувалися вони під променями сонечка, повернулися до мами Хмарки. *(Діти розбігаються і розсідаються на стільчиках навколо вихователя)*.

Вихователь: Де зустрічається крапелька води?

Відповіді дітей: У крапельці дощу, у струмку, річці, океані…

Вихователь: А що таке вода? Якими властивостями вона володіє? Щоб з'ясувати це, ми пройдемо до нашої лабораторії.

Частина 3. Основна. Дослідження «Чарівна вода».

Вихователь: Запам'ятайте правила поведінки у лабораторії:

Не шуміть – цим ви заважаєте іншим.

Акуратно поводьтеся з посудом. Пам'ятайте, що скло може битися і легко порізатися.

Слухайте вихователя.

Уважно слідкуйте за результатами досліду.

Закінчивши спостереження, постарайтеся зробити висновок.

(Діти проходять до робочих столів. На столах колби, вода, молоко, цукор, дрібні іграшки, склянки з питною водою)

Дослідження:

Вихователь: Опускає у склянку з молоком іграшку. Чи видно іграшку?

Відповіді дітей: Ні.

Вихователь: Опустіть у склянку з водою свої іграшки. Чи добре вам видно іграшки?

Відповіді дітей: Видно добре.

Висновок: Одна з властивостей води – прозорість.

Вихователь: Чи є у води смак? Спробуйте воду.

Відповіді дітей: Вода без смаку.

Вихователь: Чи пахне вода чимось?

Відповіді дітей: Ні.

Висновок: Вода не має ні смаку, ні запаху.

Вихователь: Опустіть у воду шматочок цукру. Що з ним відбувається?

Відповіді дітей: Цукор розчиняється.

Вихователь: Де у житті ми це можемо спостерігати?

Відповіді дітей: Наприклад, за сніданком, коли ми кладемо шматочок цукру в чай, цукор розчиняється і чай стає солодким.

Висновок: Ще одна властивість води – в ній можна розчиняти різні речовини. Вода – розчинник.

Вихователь: Вода має пам'ять. Про це говорять вчені з усього світу. Вода здатна запам'ятовувати світло та звук, слова і навіть думки. Від того, як ми ставимося один до одного, залежить наше здоров'я, наш настрій, наше життя.

(Перегляд фрагментів з мультфільмів: «Сестриця Оленка та братик Іванко», «Дюймовочка»).

Вихователь: Що сталося з Іванком?

Відповіді дітей: Напився з копитця зачарованої води. Відьма передала погану думку воді.

Вихователь: Чому виросла в горщику квіточка і з'явилася Дюймовочка?

Відповіді дітей: Добра Чарівниця дала насіння. Жінка з любов'ю дбала, поливала, доглядала насіння. Ось і з'явилася гарненька дівчинка – Дюймовочка!

Висновок: Від доброї думки – добро, від поганої – зло.

Підсумок експерименту: **Вода – одна з найдивовижніших речовин. Вона має багато властивостей: прозорість, не має смаку і запаху, є розчинником, має пам'ять.**

Частина 4. Заключна. Творча робота.

Діти виконують колективну роботу з малювання на тему «Вода».

Вихователь:

Такий малюнок можуть намалювати лише добрі діти з доброю усмішкою. Подивіться один на одного, посміхніться, побажайте один одному добра.

Дякую! Заняття закінчено.

Заняття 2. «Сонце, сонце, заглянь у віконце».

Цілі заняття:

Сформувати уявлення про **сонце як про розпечене небесне тіло кулястої форми, яке є джерелом тепла і світла для всього живого на Землі**.

Удосконалювати вміння співвідносити предмети за формою, складаючи ціле з елементів.

Розвивати логічне мислення та уяву дітей.

Попередня робота:

Читання казки К. Чуковського "Крокодил", дослід із лупою, спостереження за сонцем через сонячні окуляри, експеримент із кімнатною рослиною (частина аркуша кімнатної рослини закривається шматочком чорного фотопаперу. Через кілька днів папір знімається, розглядаються та обговорюються результати експерименту);

Необхідне обладнання для ліплення із пластиліну.

Обладнання: лялька Карлсон; картинки із зображенням космічного корабля, розрізані за принципом мозаїки (для кожного з дітей); кольорові олівці; листочки для малювання із зображенням сонця (за кількістю дітей); картинки із зображенням велосипеда, автомобіля, літака, космічного корабля, телескопа; фланелеграф; кружечки жовтого паперу; м'ячі жовтого кольору (за кількістю дітей), пластилін жовтого кольору.

Хід заняття

Вихователь: Діти, коли я йшла до вас, то дорогою зустріла гарного, в міру вгодованого хлопчика в самому розквіті сил з моторчиком за спиною. Як ви вважаєте, хто це був? Ви уявляєте, Карлсон зібрався полетіти на Сонце. Так-так, я не жартую. До речі, а ось і він, власною персоною *(вихователь дістає з-під столу ляльку)*.

Карлсон: Здрастуйте, діти, ви раді мене бачити?

Прокинувся я сьогодні вранці від сонечка, що заглянуло у вікно, заспівав: "Сонце, Сонце, заглянь у віконце". І раптом подумав: "А чому б

мені не здійснити подорож на Сонце? Правда, це буде здорово?" (Відповіді дітей.)

Вихователь: На чому ти зібрався летіти на Сонце, Карлсоне?

Карлсон: Як на чому? У мене на спині є моторчик, на ньому і полечу.

Вихователь: Діти, чи зможе Карлсон здійснити космічну подорож на своєму моторчику?

(Пропонує дітям підійти до столу, на якому заздалегідь підготовлені для кожного з дітей розрізані картинки із зображенням космічного корабля).

Вихователь: Дивіться, у мене є складові космічних кораблів. Пропоную зібрати з них цілий корабель і показати його Карлсону. *(Діти збирають космічні кораблі і показують їх Карлсону).*

Після цього вихователь пропонує дітям пограти у гру "Космонавти".

Рухлива гра "Космонавти": По краях майданчика кресляться контури ракет (3-місні). Загальна кількість місць має бути меншою від кількості граючих дітей. Посередині майданчика космонавти, взявшись за руки, ходять по колу, примовляючи: "Чекають на нас швидкі ракети для прогулянок планетами. На яку захочемо, на таку полетимо! Але в грі один секрет: запізнілим місця немає". З останнім словом діти опускають руки і біжать займати місця в ракеті. Ті, кому не вистачило місця в ракетах, залишаються на космодромі, а ті, хто сидить у ракеті, заплющивши очі, по черзі розповідають, де пролітають і що бачать. Після цього всі знову встають у коло і гра повторюється.

Карлсон: Ну що ж, умовили, тоді я полечу на Сонце у космічному кораблі.

Вихователь: У якому ж одязі ти збираєшся летіти?

Карлсон: Звичайно, у цих чудових штанях та сорочці.

Вихователь: Діти, чи можна йому летіти в цьому одязі? А в якій треба? Чому?

(Діти пояснюють Карлсону, що космонавтам необхідний спеціальний одяг.)

Карлсон: Що ж, доведеться знайти скафандр та захисний костюм.

Вихователь: Скажи нам, Карлсоне, коли ти сподіваєшся повернутися з подорожі?

Карлсон: Завтра, у мене вдома багато справ.

Вихователь: Як ви вважаєте, діти, чи зможе Карлсон так швидко злітати на сонце? *(Діти відповідають.)*

Вихователь: *(пропонує дітям вийти на середину групи та утворити півколо, де заздалегідь стоїть фланелеграф)*. Виявляється, діти, Сонце настільки далеко від нас, що на велосипеді до нього можна доїхати за 3000 років, на машині за 1000 років, на літаку за 20 років (тобто ви встигнете стати дорослими за час польоту), на ракеті за кілька місяців. *(У міру повідомлення про час пересування до Сонця вихователь викладає картинки, а діти наслідують їзду на велосипеді, машині, літаку, ракеті.)* Так на чому ж найшвидше можна дістатися сонця?

Карлсон: Ну що ж, тоді чекайте на мене через кілька місяців.

Вихователь: І останнє запитання: скажи, Карлсоне, ти хочеш близько підлетіти до сонця?

Карлсон: Ну, звичайно, і навіть побігати ним.

Вихователь: Діти, на вашу думку, це можливо? Чому?

(Діти пояснюють, що сонце – величезна, розпечена куля, і при наближенні до неї можна згоріти.)

Вихователь: Звичайно, Карлсоне, сонце настільки гаряче, що на відстані кількох тисяч кілометрів від нього ти згориш разом з ракетою.

Сонце – світило клекоче вулканом,

Вирує, як киплячий котел, безперервно,

Протуберанці злітають фонтаном,

Життя і тепло дарує всім невпинно.

Сонце – зірка, величезна куля

Світло випромінює, наче пожежа.

(Ж. Парамонова)

Малювання: Дітям роздають листочки з намальованим кружком (контуром сонця) і пропонують домалювати язики полум'я, що вивергаються з поверхні сонця.

Вихователь: Сонце випромінює світло і тепло подібно до електричної лампочки *(вихователь включає електричну лампу)*.

Карлсон: Таке маленьке і таке гаряче. Звідки ви знаєте?

Вихователь: Карлсоне, а ти влітку засмагав на пляжі? А ви, діти? *(Демонструє картинку із засмаглими дітьми)*. Чому діти такі засмаглі? Як улітку світить сонце? Значить, якщо воно встигає нас обпекти на такій величезній відстані, воно дійсно дуже гаряче. До того ж, діти, згадайте про дослід, який ми проводили з лупою. Що відбувалося з папером, коли ми спрямовували на нього сонячні промені? Згадайте, як сильно нагріваються залізні предмети влітку.

Вихователь: Діти, ви теж вважаєте, що сонце маленьке? Чи це так? Чи спостерігали ви за літаком у небі? Яким він нам здається у польоті? Звичайно, крихітним, тому що летить далеко від нас. А насправді ж літак дуже великий, правда? Так і сонце. Адже ми знаємо, як далеко від нас воно знаходиться. Значить, Сонце... величезне.

Карлсон: Бачу я, що доведеться відмовитися від подорожі. Тільки звідки ви все про сонце знаєте?

Вихователь: Про це промінчик розповів, синочок сонечка, а ще люди спостерігають за ним за допомогою спеціального приладу – якого, діти? *(Демонструє картинку чи модель приладу)*. Звісно, телескопа.

Карлсон: Багато чого ви мене сьогодні навчили, і за це хочу подарувати вам усім по сонечку *(роздає дітям кружечки жовтого паперу)*.

Вихователь: Ні, Карлсон, ти не правий. Це здалеку сонце схоже на коло. Насправді сонце схоже на м'яч, воно має форму… *(Вихователь чекає на відповіді дітей)* кулі. Чим відрізняється коло від кулі?

Карлсон: А я й не знав. Тоді вам усім по сонечку *(роздає невеликі м'ячі жовтого кольору)*.

Рухлива гра: Діти стають у коло, тримаючи м'ячі в руках. Вихователь називає предмети різної форми, у тому числі кулястої (коробка, кавун, яблуко, груша, тенісна кулька тощо). Почувши назву предмета, який формою нагадує сонце, діти сідають навпочіпки, піднімаючи вгору руки з м'ячами.

Карлсон: Ось спасибі, діти, що відмовили мене від подорожі, я краще на Сонці дивитимуся з вікна. До побачення. *(Весело співаючи пісеньку про Сонце, Карлсон ховається під стіл.)*

Вихователь: Діти, пам'ятаєте казку про те, як жахливий крокодил сонце в небі проковтнув? Що після цього сталося? Що ж станеться, якщо Сонце перестане світити, які умови настануть на Землі (темно, холодно)? Що тоді станеться із усіма живими організмами? Вихователь дістає горщик з квіткою, поставлений у темну шафу на кілька днів і просить дітей описати зміни, що відбулися з квіткою. Чого не вистачило рослині? Як впливає на рослини холод? (взимку рослини не ростуть).

Вихователь: А тепер я хочу дати вам по шматку пластиліну, щоб з нього кожен із вас зліпив собі сонечко і залишив його собі на згадку про сьогоднішню зустріч і про тепле літо.

Заняття 3. "Спостереження за березою восени"

Цілі:

Продовжувати знайомити дітей з березою, виділяючи характерні ознаки та зміни, пов'язані з порою року (осінь).

Виховувати дбайливе ставлення до дерева як живого об'єкта природи.

Хід спостереження:

Прогулянка з дітьми по парку.

Вихователь підводить дітей до берези для розмови.

Яке це дерево?

Покажіть стовбур берези.

Який він – товстий чи тонкий?

Покажіть гілки. Які вони – товсті чи тонкі?

Якого кольору?

Погладьте стовбур берези.

Який він у неї? (Гладкий, шовковистий.)

Який за кольором? (Уточнити, що тільки у берези такий чорно-білий стовбур.)

Які зміни відбулися з березою?

Куди поділися листочки з дерева? Їх багато чи мало?

Де лежать листочки?

Хто їх зриває?

(Запропонувати підняти листя, відзначити, що на землі воно вже зав'яло.)

Яка пора року?

Що відбувається з деревом восени? (Воно засинає, готується до зими.)

Рухлива гра «Біжи до берези», що проводиться з метою закріплення отриманих знань.

Висновок із заняття.

Заняття 4. "Спостереження за станом погоди (туман)"

Цілі:

Формувати уявлення у дітей про природне явище - **туман.**

Вчити дітей спостерігати за сезонними явищами.

Помічати особливості цього явища, робити висновки.

Хід спостереження:

Вихователь читає вірш:

Восени над лісом та болотом

Хмара пролетіла літаком.

Пролетіла хмара низько-низько,

Стрибнула з неї парашутистка.

А за нею зараз же й інша,

І вже летить за зграєю зграя.

Вихователь розповідає про туман: Туман – явище природи, причому звичайнісіньке, тільки несподіване для всіх. Стелиться туман над землею. Здається, ніби низько-низько спустилися хмари й огорнули землю білим густим покривалом. А складається туман із крихітних крапельок води. І в хмарах, і на небі, і в туманах над землею ці крапельки утворилися з прозорої водяної пари. Потрапляє вона у потік холодного повітря і починає згущуватися, перетворюватися на крапельки води. Якщо крапельки утворилися високо у небі, вони стали хмарами, а якщо низько над землею, то туманом. Бувають вони у всі пори року.

Вихователь ставить дітям питання:

Яке небо під час туману?

Як вам дихається?

Яке повітря – вологе чи сухе?

Чи густий туман?

Чому поблизу туман рідший, а вдалині густіший?

Завдання з формування навичок праці: Діти разом із вихователем прибирають територію дитячого садка.

Завдання «Зобрази настрій»: Діти за допомогою міміки та жестів повинні передати різні настрої, внутрішні відчуття, пов'язані зі змінами природи, зі зміною настрою у різних ситуаціях.

Висновок із заняття.